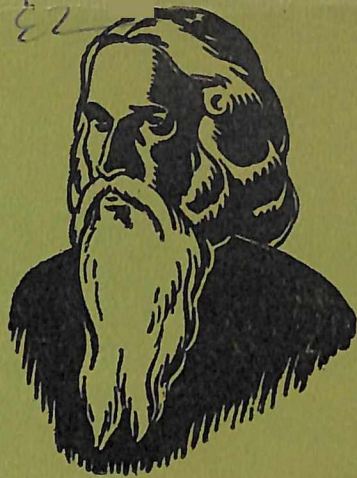

६२

म. ग्रं. सं. ठाणें
 विषय निबंध
 सं. क्र. १४२६
 १४२६

रवींद्र शंकार

का का का के के के र

REFBK-0012333

पॉप्युलर बुक डेपो, लॅमिंग्टन रोड, मुंबई ७

भारती ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.
अनुक्रम.....३३२५२..... वि:११६९.....
क्रमांक.....१००५..... नों दि: २९/११/९२

रवींद्र-झंकार

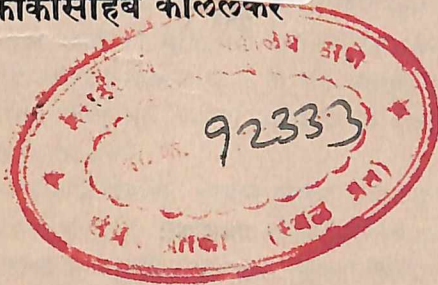
रवींद्रनाथ टागोरांच्या
४३ बंगाली गीतांचें
मनन व भाषांतर

REFBK-0012333

REFBK-0012333

काकासाहब काललकार

पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई ७

© काकासाहेब कालेलकर

प्रथमावृत्ति
मार्च १९६२
फाल्गुन १८८३

मुद्रक :
वा. ग. ढवळे
कर्नाटक मुद्रणालय
चिरावाजार
मुंबई २

प्रकाशक :
ग. रा. भटकळ
पॉप्युलर बुक डेपो
लॅमिंग्टन रोड
मुंबई ७

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थलगत.

अनुक्रम... ३९... २... वि: ... ११९५

क्रमांक... २२५... वॉ: दि: १९६५

११०२

निरोप घेतांना

मराठी वाचकांना सादर केलेली
'रवींद्र-मनन' आणि

'रवींद्र-वीणा' हीं दोन पुस्तकें आणि आतां त्यांच्या कार्नी पडणारा हा 'रवींद्र-झंकार' मिळून रवींद्रांच्या मूळ बंगाली गीतांजलीचें मनन-चिंतन आणि रसग्रहण पुरें होत आहे. रवींद्र-मननाच्या प्रस्तावनेंत मी लिहिलेंच आहे कीं मूळ गीतांजलींतील गीतांची निवड मीं केली नाहीं. आम्ही जेलमधें असतांना श्री. बिसेन यांनीं अेखादें गीत निवडावें आणि वाचून दाखवावें, आणि मीं तत्काल त्या गीताविषयीं लिहावें असा आमचा क्रम चालूं होता. श्री. बिसेन यांनीं रवि-बाबूंच्या कोणच्या ग्रंथांतून गीत घेतलें याचाहि मी त्यावेळीं विचार करीत नव्हतों! गीत समोर आलें आणि कार्नी पडलें म्हणजे त्याच्या भावनेंत रममाण व्हावयाचें आणि सुचेल तें लिहवून घ्यावयाचें अेवढेंच त्यावेळीं मला बस होतें.

ही सारी प्रवृत्ति स्वान्तःसुखाय घडली असल्यामुळें प्रकाशनाचें काम राहूनच गेलें. पुढें श्री. रवीन्द्र केळेकर आणि श्री. नरेश मंत्री यांनीं त्या वह्या पाहून मला त्यांची आठवण दिली. श्री. सदानन्द भटकळ यांनीं तो सर्व मसाला प्रकाशित करण्याचा अुत्साह दाखविला आणि या तिघांच्या आग्रहाला मी आनंदानें व वन्याचशा अंशानें कृतज्ञतेनें वश झालों.

कारागृहामधें समान-व्यवसायी लोकांचा सहवास असला तरी आणि जेल चालवणाऱ्या आणि जेल-जीवन सहन करणाऱ्या लोकांशीं नित्याचा संबंध येत असला तरी कारागृहवासाला अेकापरी अेकान्तवास म्हणतां येईल. आग-गार्डींत चढल्यानंतर गप्पा मारा, झोंप काढा, पुस्तक वाचा किंवा सृष्टि-निरीक्षण

निरोप घेतांना

तीन

१२३३३

करा. वेगाचा प्रवास आपोआप घडतच असतो. त्यासाठी पाय चालवावे लागत नाहीत. त्याचप्रमाणे स्वराज्याच्या चळवळीत भाग घेतल्यामुळे कारागृहांत पोचल्यानंतर कांहींही न करतां आपोआप देशसेवा घडल्याचें पुण्य आपल्या खातीं जमा होत असतें आणि वाचन, चिंतन, मनन आणि सरकारनें सोय मिळूं दिली तर लेखन चालवायला मन मोकळें होतें. म्हणूनच कारागृह-वासाला मीं अेकान्तवास म्हटलें आहे.

या अेकान्तवासांतील रवींद्र-प्रतिभेचें जें श्रवण-मनन घडलें तें अितरांनीं वाचावें अशी अिच्छा नव्हती असें नव्हे. पण वाचक मिळोत किंवा न मिळोत आपल्याला चिंतनानन्दाचे 'प्रामोद्य-सागर' मिळत आहेत, तेच 'पर्याप्त' आहेत असा आत्मनेपदी संतोष वाटला होता.

त्या मननाचें हें तिसरें पुस्तक हातावेगळें करतांना मीं हिशेब करून पाहिला आणि दिसून आलें कीं बंगाली गीतांजलींतील १५७ गीतांपैकीं या ग्रंथ-त्रिवेणींत १२९ गीतें येअून गेलीं आहेत. आतां चुटपुट लागली आहे कीं बाकीचीं २८ गीतेंदेखील घेतलीं असतीं तर किती चांगलें झालें असतें. ज्या अिग्रजी गीतांजलि ग्रंथानें रवींद्रांचा जगाला प्रथम परिचय करून दिला आणि जी वाचून मीच काय, आमच्या वेळची संस्कार-प्रेमी तरुण पिढी अगदीं भारून गेली होती, त्या गीतांजलीच्या मूळ बंगाली संग्रहाचें समग्र विवेचन केल्याचा संतोष वाटला असता. पण आतां हीं अष्टावीस गीतें घेणें शक्य नाहीं. वेळ जरी काढला तरी कारागृहांतील अेकान्तवासाची मनमोकळीक आतां साधावयाची नाहीं. त्यावेळींच झालें असतें तर सहज झालें असतें.

गीतांजलि जेव्हां - इंग्रजींतून का होअीना - प्रथम हातीं आली आणि आम्ही आधास्यासारखें तिचें सेवन केलें ते दिवस आजहि आठवतात. देशसेवेचा मार्ग अगदीं खुंटल्यामुळे आध्यात्मिक साधनेसाठीं हिमालयांत वर्षे दोन वर्षे घालवून परतत होतो. अशा अैन वेळीं गीतांजलीचें श्रवण घडल्यामुळे निसर्गानंद, काव्यानंद, भक्तिरसाचा अवीट आनंद आणि भारतीय संस्कृतीच्या शिखराचें उज्ज्वल दर्शन गीतांजलींत अेकवटलें आहे असें त्यावेळीं वाटल्यास तें कांहीं अनाठायीं नव्हतें.

गीतांजलि अकट्यानें ही वाचावी, स्नेह्यासोवत्यांच्या बरोबर बसून ही वाचावी अशा व्यवसायांत कांहीं दिवस गेले. पुढें राष्ट्रीय वृत्तीच्या विद्यार्थ्यांना भारतीय संस्कृतीची कल्पना देण्यासाठी रवींद्रनाथ, स्वामी विवेकानन्द, डॉ. आनन्द-कुमार स्वामी, लाल हरदयाळ, भगिनी निवेदिता, डॉ. राधाकृष्णन्, तरुलता दत्त, सरोजिनी नायडू अित्यादि भारतीय मनीषींचें अंग्रजी साहित्य विद्यार्थ्यां-बरोबर वाचण्याचा क्रम सुरू केला. त्यांत गीतांजलि होतीच आणि शेवटीं स्वराज्याचें फळ हातातोंडाशीं आलें असतांना मननाची जी शेवटची संधी लाभली तेव्हां पुन्हा अेकदां रवींद्र-चिंतन घडलें.

अशा या गुरुस्थानीं असलेल्या ग्रंथाला हातावेगळा करीत असतांना वर्षानुवर्ष ज्या भक्तिभावाचें सेवन केलें त्याला अुचंबळा येणें अपरिहार्य आहे आणि त्यांत पुन्हां गेलें वर्ष सबंध राष्ट्रानें ‘रवींद्र जन्म शताब्दी’ अुजविण्याचें ठरवून स्वदेशी-विदेशी रवींद्रभक्तांना त्या विश्वकवीचें सान्निध्य अनुभवावयास लावलें हीहि धन्यता कांहीं थोडी थोडकी नव्हे.

रवींद्रांच्या जीवन-दृष्टीविषयीं आणि त्यांच्या जीवनोपासनेविषयीं मीं अन्यत्र पुष्कळ लिहिलें आहे आणि गेल्या वर्षीं तर रवींद्राविषयीं लोकांनीं अितकें कांहीं बोलून घेतलें आहे कीं कोंकणी म्हणीप्रमाणें ‘अस्वलापेक्षां दरवेशाची हुवेळ अधिक’ असेंच सामान्य लोकांना वाटावयाचें. या प्रस्तावनेंत मला फक्त अवभृथ-स्नानाचा संतोषच व्यक्त करावयाचा होता.

‘मनन’, ‘वीणा’ आणि ‘झंकार’ या तिन्ही पुस्तकांत गीतांजलींतील मूळ पद्यें दिलीं आहेत. हीं पद्यें कशीं वाचावयाचीं त्याचे नियम ‘मनना’च्या शेवटीं परिशिष्टांत दिले आहेत. बंगाली अक्षरांचें, स्वरांचें, व्यंजनांचें आणि युक्ताक्षरांचें अुच्चारण कांहींसे निराळें असल्यामुळें त्यांच्या पद्धतीनें हीं गीतें वाचल्यावांचून त्यांतील लय, ताल आणि भार यांचा बोध बरोबर होत नाही आणि अर्थात् गीतांचें माधुर्य मनावर पूर्णपणें ठसत नाही.

रवींद्रनाथांच्या सर्व कृतींत विचार आणि भावना यांचा अुत्कर्ष तर असतोच. पण त्यांचें खरें कौशल्य शब्दयोजनेंतील नादमाधुर्यांत आहे. अेवढेंच नव्हे तर त्यांच्या सर्व काव्यांना संगीताची असाधारण जोडहि आहे.

निरोप घेतांना ~~~~~ पांच

रवींद्रांच्या गीतांचा भावनात्मक परिचय करून देण्याचाच प्रयत्न येथे केलेला आहे. मूळ गीते दिली असल्यामुळे थोड्याशाच परिचयाने त्यांतील साहित्यकलेचा आणि शब्दरचनेचा आनंद मिळू शकेल.

याहून ज्यांना पुढे जावयाचे असेल त्यांनी रवींद्र - संगीताच्या ग्रामोफोनी तबकड्यावरून ते ऐकले पाहिजे अथवा रवींद्र-परंपरेने गाणाऱ्यांच्या तोंडून ही गीते ऐकून समाधान मानले पाहिजे. ज्यांना संगीताची गोडी आहे, पण त्याचे अंग नाही त्यांनी तो आनंद व्यक्त कसा करावा? 'गुंगेको सपनो भयो समुझ समुझ पछताय' अेका मुक्या मनुष्याला सुंदर स्वप्न पडले. त्याची आठवण वारंवार होत. पण दुसऱ्यापुढे ते व्यक्त कसे करणार ?

प्रस्तुत पुस्तकाला अेक सविस्तर सूची जोडून गीतांजलीतील कोणते गीत कोणत्या पुस्तकांत कोठे सांपडेल याची सोय श्री. नरेश मंत्रींनी करून दिली आहे. कित्येक मित्रांचा विचार मनन, वीणा, झंकार ही तिन्ही पुस्तके अेकत्र बांधून वाळगण्याचा आहे. त्यांना तर ही सूची फारच उपयोगी ठरेल.

ही तीन पुस्तके आणि 'रवींद्र-प्रतिभेचे कोंवळे किरण' हे चौथे पुस्तक ही रवींद्र-अुपासकांनी जर अेकत्र वाचली तर त्यांना माझ्या रवींद्र-दर्शनाची कल्पना होऊ शकेल.

गुजरातीमध्ये निरनिराळ्या वेळी रवींद्राविषयीं मीं जे लेख लिहिले त्यांचा संग्रह 'रविच्छवीचे अुपस्थान आणि तर्पण' या नांवाने नुकताच प्रकाशित झाला आहे. तीहि माझी श्रद्धांजलीच आहे. रवींद्रनाथ आतां समग्रपणे मराठींत अवतरणार आहेत याचेहि मोठे समाधान आहे.

नवी दिल्ली १४-३-६२

-काका कालेलकर

गीत — सूची

[कंसांतील नागरी आंकडे बंगाली गीतांजलींतले गीत-क्रमांक दर्शवितात व इंग्रजी आंकडे इंग्रजी गीतांजलींतले गीत-क्रमांक सुचवतात. आरंभीचे आंकडे या पुस्तकांतील गीतांचे पृष्ठ-क्रमांक सुचवतात.]

- ३३ आकाशतले अठल फुटे (४८)
२८ आजि श्रावण घन गहन मोहे (१८)
२३ आनन्देरअि सागर थेके (९)
४ आबार अेरा छिरे छे थोर मन (३३)
७६ आबार अेसेछे आषाढ आकाश छेये (९९)
६७ आनार अे प्रेम नय तो भीरु (८९)
६१ आमार अेकला घरेर आडाल भेडे (८४)
१७ अेअि मलिन वस्त्र छाडते हवे (४१)
७८ अेअि मोर साध जेन अे जीवनमाझे (१०२)
९७ अेकटि नमस्कारे, प्रभु (१४८) (103)
६४ अेका आमि फिरव ना आर (८५)
१४१ ओगो आमार ओअि जीवनेर (११६) (91)
४९ ओगो मौन, ना जदि कओ (७१) (19)
८० के बले सब फेले जावि (११२)
९४ गान दिये जे तोमाय खूँजि (१३२) (101)
२० जगते आनन्दयज्ञे आमार निमंत्रण (४४)
१११ जडये आछे बाधा, छाडये जेते चाअि (१४५) (28)
९१ जडिये गेछे सरु मोटा (१२८)
१०८ जा दियेछ आमार अे प्राण भरि (१३९)
४० जीवन जखन शुकाये जाय (५८) (39)

- १०२ जीवने जा चिरदिन (१४९)
 १४५ जेन शेष गाने मोर सब रागिणी पुरे (१३४) (58)
 ५८ तारा तोमार नामे बाटेर माझे (८१)
 ५५ तारा दिनेर बेसा असेछिल (९०) (33)
 ३७ तुमि अबार आमार लहो हे नाथ, लहो (५७)
 १३२ तुमि नव नव रूपे असो प्राणे (७)
 १ तोमाय खोंजा शेष हवे ना मोर (१३३)
 ५२ दया दिये हवे गो मोर (७५)
 ६९ देवता जेने दूरे रअि दाँड़ाये (९२) (77)
 ११ निशार स्वपन छुटल रे अेअि (३७)
 ७ पारवि ना कि जोग दिते अेअि छन्द रे (३६) (70)
 ८७ प्रभुगृह हते आसिले जे दिन (१२३) (85)
 १४८ प्रेमेर हाते धरा देव (१५१) (17)
 ४३ विश्व जखन निद्रामगन (६०)
 ८४ मानेर आसन, आरामशयन (१२२)
 ७३ मुख फिराये रब तोमार पाने (९८)
 १ मेघेर 'परे मेघ जमेछे (१६) (18)
 ४६ मेनेछि, हार मेनेछि (६३)
 ३१ रूपसागरे डुव दियेछि (४७) (100)
 १४ शरते आज कोन् अतिथि (३८)
 सुन्दर, तुमि असेछिले आज प्राते (६७)
 ११५ हे मोर चित्त, पुण्य तीर्थे (१०६)
 १३५ हे मोर दुर्भागा देश, जादेर करेछ (१०८)

परिशिष्ट

१. कांहीं टीपा
 २. गीतांची समग्र सूची

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थळमत.

अनुक्रम..... दि:

..... नों दि:

रवींद्र - झंकार

भारत ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळपत्र.

3342 वि. 1994
9000 नो. दि. 24/1/94

१

कृष्ण गोपींच्या प्रेमसाहित्यांत असे प्रसंग वर्णिलेले

असतात कीं, श्रीकृष्ण रात्रीं कुडकुडत राधेच्या घर्षीं जातो आणि ती त्याला तुझी निष्ठा खरी नाहीं असें म्हणून घरांत घेत नाहीं आणि तो बाहेरूनच स्वतःचे कसे हाल होताहेत, थंडीनें कसा गारटून गेला आहे आणि त्याची निष्ठाहि कशी मजबूत आहे याचें सविस्तर वर्णन करून काकुळतीला येत आहे. शेवटीं राधेला दया येते व ती दार उघडून कृष्णाला आंत घेते.

या काव्यांत भक्त श्रीश्वराजवळ तशीच काकुळती करित आहे. तो कबूल करतो कीं, दिवसभर दिवसाचा व्यवहार असल्यामुळें अनेक लोकांच्या सहवासांत आपण मग होतो. त्यावेळीं भगवंताची विस्मृति झाली होती, भगवंताच्या सहवासाची गरज भासत नव्हती. पण जेव्हां व्यवहार संपला - बाजार अुठला आणि अेकाकी पडल्यामुळें स्वतःविषयींचे विचार मनांत अुद्भवले तेव्हां स्वतःची असहायता आणि दुर्दशा ध्यानांत आली आणि श्रीश्वराचे चरणीं केव्हां पोहोचूं अशी तळमळ लागली. संसाराची - व्यवहाराची गोडी होती तोंवर श्रीश्वराचें स्मरणहि झालें नाहीं. आतां सर्वप्रकारें हरल्याप्रमाणें झालें आहे. आतां तर संसार म्हणजे सोसाट्यानें वाहणारा नि हाडन् हाड गारटून टाकणारा असा वाराच होय

मेघेर 'परे मेव जमेळे

असें वाटें. आणि वरून तर पावसाच्या झडीलाहि खळ नाही. अशा वेळीं जर भगवंतानें दूर केलें तर भक्तानें जावें तरी कोठें ?

मेघेर 'परे मेघ जमेछे,
आँधार करे आसे—

आमाय केन बसिये राख
अेका द्वारेर पाशे ।

काजेर दिने नाना काजे
थाकि नाना लोकेर माझे,
आज आमि जे बसे आछि
तोमारि आश्वासे ।
आमाय केन बसिये राख
अेका द्वारेर पाशे ।

तुमि जदि ना देखा दाओ
कर आमाय हेला,
केमन करे काटे आमार,
अेमन बादल-बेला ।

दूरेर पाने मेले आँखि
केवल आमि चेये थाकि,
परान आमार केँदे बेडाय
दुरन्त वातासे ।
आमाय केन बसिये राख
अेका द्वारेर पाशे ।

“ ढगावर ढग गोळा होऊन सर्वत्र अंधार पसरला आहे. अशा वेळीं हे करुणानिधाना, मला दरवाज्याबाहेर एकटाच कां बसवून ठेवलें आहेस ? दार उघडून मला आंत कां घेत नाहीस ?

कामाच्या दिवशीं अनेक प्रकारच्या व्यवहारांत अनेक लोकांच्या सहवासांत मी मग्न होतो. आतां मात्र तें सर्व सुटून फक्त तुझ्याच आशेवर मीं येथें बसलों आहे. मला आतां घराबाहेर दारासमोर एकल्या-अट्टल्यासारखा बसवून कां ठेवतोस ?

तूं जर दार उघडून मला दर्शन दिलें नाहींस आणि अवहेलना केलीस तर मीं असला हा दुर्दिन कसा कंठावा ? दूरवर नजर करून मी आकाशाकडे पहात राहतों आणि या तुफान वाऱ्यानें झोडपला गेल्यामुळें माझा प्राणहि रडकुंडीस आला आहे आणि तो या तुफानी दुर्दान्त वाऱ्याबरोबर आक्रंदन करीत भटकूं लागला आहे. हे करुणानिधाना, अशा वेळीं मला बाहेर अेकाकी कां बसवून ठेविलें आहेस ? दार उघडून आंत घेणें इतकें का जड आहे ?”

२

जुन्या कवींनीं मोहांध दशेचें
अनेक परीनें वर्णन केलें

आहे. साधकाच्या अुक्कटतेचीं वर्णनें अमाप आहेत, साधना अखंड चालविली तरी भगवंताचे चरण दिसत नाहींत म्हणून भक्तांनीं फोडलेला टाहो हि वर्णिला आहे आणि भगवंतांनीं आयत्या वेळीं येवून भक्ताला अुरार्शीं धरून कृतार्थ केल्याचीं मधुर वर्णनेंही केलीं आहेत.

पण भक्तानें थोडी साधना केली, भगवंताचे चरण ओझरते कां होअीनात त्याला पहावयास मिळाले. पण दुदैवानें साधना ढिली पडली. मन पुनः प्रपंचपरायण झालें. प्रथम प्रथम प्रपंचाच्या गोष्टी गोड वाटूं लागल्या त्यामुळें मनाची अेकाग्रता नष्ट होवून तें अनेक दिशांनीं भटकूं लागलें आणि शेवटीं ही सर्व भगभग वाढल्यानें चित्ताचा दाह होवूं लागला, अशा साधना-दुर्बळ स्थितीचें वर्णन जुन्या कवींनीं केलेलें पहाण्यांत नाहीं.

अेकदां साधना करून कांहीं मिळविलें आणि पुढें ती शिथिल पडली म्हणजे मनुष्याचा साधनेवरील, स्वप्रयत्नावरील विश्वासहि ढिला होतो, अशा स्थितींत तो पश्चात्तापानें पुनीत होत असतांना भगवंताच्याच कृपेची याचना करतो कीं, आतां तूंच माझी लाज राख. मला

स्वतःच्या पायाजवळ ठेवून घे. दूर भटकलों तर मला खेचून जवळ कर आणि तुझी वाणी
माझ्या हृदयांत अखंड स्फुरत ठेवून मला जागवीत जा.

ध्यान आणि साधना दिल्या पडल्यामुळेच सर्व कांहीं फिसकटलें ही गोष्ट ध्यानांत आल्या-
नंतर कवि म्हणतो—

आवार अेरा घिरेछे मोर मन ।

आवार चोखे नामे जे आवरण ।

आवार अे जे नाना कथाभि जमे,

चित्त अमार नाना दिकेभि भ्रमे,

दाह आवार वेडे ओठे क्रमे

आवार अे जे हाराभि श्रीचरण ।

तव नीरव वाणी हृदयतले

डोबे ना जेन लोकेर कोलाहले ।

सवार माझे आमार साथे थाको,

आमाय सदा तोमार माझे ढाको,

नियत मोर चेतना-’परे राखो

आलोके-भरा अुदार त्रिभुवन ।

“पुनः या सर्व प्रापंचिक गोष्टी, हे माझे षड्रिपु, माझ्या मनाला घेरून
टाकीत आहेत. अेकदां या मनाला कसेंबसें सोडविलें होतें. पण पुनः तें यांच्या
तावडींत गेलें. माझ्या डोळ्यांवर आतां पुनः आवरण आलें आहे.

पुनः आतां त्या पूर्वीच्या नाना कथांचा माझ्या जीवनांत जम वसूं लागला
आहे. आतां माझे हें चित्त नाना दिशांनीं भटकूं लागलें आहे आणि भ्रमिष्ठ
होत आहे. क्रमाक्रमानें जीवनामध्ये दाह सुरू झाला आहे, आणि भगवंता
तुझीं जीं पावलें मला लाभलीं होतीं तींहि आतां मी पुनः गुमावून वसलों
आहें.

साधना केली, तिचें फळहि थोडें बहुत मिळालें होतें. पण माझी दृढता टिकली नाहीं. मिळविलें तें घालविलें. आतां भगवंता माझ्यासाठीं कृपाकरून तूंच साधक हो आणि मला वांचवून घे.

तुझी नीरव वाणी माझ्या हृदयतलांत अशी कांहीं जागृत कर कीं जनसंमर्दान्चा कोलाहल कितीहि माजला तरी ती त्यांत बुडून जाअूं नये.

मी जरी प्रापंचिक स्नेह्या सोबत्यांच्या आणि खुशालचेंडू लोकांच्या घोळक्यांत असलों तरी तूं मला सोडूं नकोस, तूं माझ्याजवळच अस. स्वतःच्या कृपेचा पालव ठेवून तूंच मला सदा आपल्यांत झांकून ठेव आणि तुझे हें प्रकाशमय विशाल त्रिभुवन सदासर्वदा माझ्या चेतनेवर, जाणिवेवर पसरलेलें राहो.”

३

या जगांत तूंच का अेकटा निराळा होणार ? आणि

कृपण होऊन सुख शोधणार ? ध्यानांत ठेव की, संभाळून ठेवण्यांत—संग्रह करण्यांत किंवा जगण्याची धडपड करण्यांत सुख नाही. प्रतिक्षण मरावें तेव्हांच जगण्याचा आनंद लुटावा. हें जर तुला समजलें नाही तर तुझ्यासारखा कंटा तूंच. जरा या विश्वाकडे पहा, बघ तेथें काय चाललें आहे तें !!

सर्व कांहीं चाललें आहे, कांहींच थांबत नाही, यावें आणि जावें, नाचावें आणि विलीन व्हावें. हाच जगाच्या आनंदाचा प्रकार आहे. तोच ताल तुला कां साधूं नये ? जगांत राहून जर जगाचा हा परमधर्म तुला साधला नाही तर तुझ्या जीवनाचें आणि या विश्व-नासाचें तूं मातेंरें करून टाकणार आहेस.

जग ज्या तालांत नाचत आहे त्याच्या तालांत समरस होणें तुला अगदींच अशक्य आहे काय ? सर्व कांहीं येतें आणि जातें, उत्पन्न होतें आणि नष्ट होतें यांतच त्याचा खरा आनंद आहे. लाटा उठतात, फुगतात आणि हांसत हांसत फुटतात ; थोड्याशा पुढें सरून

पारबि ना कि जोग दिते ओअि छन्दे रे, ***** ७

परततात आणि पुनः नव्या दमानें फुगूं फुटूं लागतात. लाय जर फुटल्याच नाहीत तर शिक येतां येतां थांबल्यासारखा विरस व्हायचा.

जरा कान देखून ऐक. आकाशांतून दाही दिशांतून मरण-वीणेचे सुंदर स्वर कसे ऐकू येत आहेत. सूर्य, चंद्र तारे अखंड तेवत आहेत. जणुं जळणें हाच त्यांचा आनंद.

जगांत सगळ्याच वस्तु वेड लावणाऱ्या संगीताच्या तालामध्ये कुठें तरी धांवत आहेत. कोठें तें कोणालाच ठावूक नाही. पण त्यांना परत फिरावयाचें नाही, बंधनांत बांधले जावून स्थिर व्हावयाचें नाही. कारण त्यांना फक्त धांवावयाचें आहे, पडावयाचें आहे, सुटावयाचें आहे, अखंड चालत रहावयाचें आहे. हाच त्यांचा आनंद, हीच त्यांची मौज.

याच आनंदाच्या तालावर पावलें टाकीत सहाहि ऋतु येतात, आपआपला नाच नाचतात आणि धबधब्याप्रमाणें बुड्या घेत पुढें जातात. त्यांचे बरोबर तऱ्हेतऱ्हेचे रंग, तऱ्हेतऱ्हेचीं गीतें आणि अन्मादकारी सुगंध येतात आणि जातात. सर्व कांहीं अधळवें, सर्व कांहीं पसरावें, आकाश भरून द्यावें आणि पहातां पहातां विरून जावें आणि नव्याला वाट करून द्यावी हाच त्यांचा आनंद.

सर्वांना हें सुचतें, आपोआप समजतें, सहज अंगवळणीं पडतें. मग तुलाच काय झालें आहे ? तूच असा कंजूस कां - दुर्मुख कां ? सुखाच्या लोभानें आनंद गमावून बसतोस ? विश्वाच्या तालांत मिसळून जाणें तुलाच कां अितकें जड जावें ?

विनाश किंवा लय जर गायनाच्या समेप्रमाणें बरोबर साधला तर तोच आनंदाची परिसीमा होय. वृषभंशुराची - समभंशुराची गोडी औरच असते. ती समजल्यावर बाकी तें काय उरणार !

पारवि ना कि जोग दिते ऐजि छन्दे रे,

^१खसे जावार ^२भेसे जावार

^३भांडवाराजि आनन्दे रे ।

१. खसे - तुटून. २. भेसे - वाहून. ३. भांगवार - मोडण्याच्या.

पातिया कान शुनिस ना जे
 दिके दिके गगनमाझे
 मरणवीणाय की सूर बाजे
 तपन-तारा-चन्द्रे रे
 ज्वालिये आगुन धेये धेये
 ज्वलवारअि आनन्दे रे ।

पागल-करा गानेर ताने
 धाय जे कोथा केअि वा जाने
 चाय ना फिरे पिछन-पाने
 रय ना बाँधा बन्धे रे
 लुटे जावार छुटे जावार
 चलवारअि आनन्दे रे ।

सेअि आनन्द-चरण-पाते
 छय ऋतु जे नृत्ये माते
 प्लावन बहे जाय धराते
 वरण-गीते गन्धे रे
 फेले देवार छेडे देवार
 मरवारअि आनन्दे रे

“या विश्वसंगीताच्या छंदांत तुला अकराग आणि अकताल होणें नाहीं का जुळावयाचें ? आनंदानें तुटावें, आनंदांत वाहून जावें, आनंदांत नष्ट व्हावें हें सर्व तुला नाहींच का साधणार ? कान दिलास तर तुला अँकूं येणार नाहीं का कीं, दिग्दिगंतरीं सबंध आकाशांत मरण-वीणेचे कसे अद्भुत सूर वाजत आहेत ते ? हा सूर्य, हे तारे आणि हा चंद्र आग पेटवून जळण्याच्याच आनंदानें कसे धांवताहेत. सगळ्याच वस्तु आपल्या गाण्याच्या सुरानें जगाला वेडें करून

पाराअि ना कि जोग दिते अेअि छन्दे रे, ****

कुठें धांवत आहेत हे कोण सांगू शकेल ? या वस्तु माघार घेण्याची गोष्टच करीत नाहीत. बंधनाच्या पाशांत अडकून रहाण्याची त्यांची तयारी नाही. सुटून जावे, लुटले जावे आणि चालत रहावे या आनंदांतच सर्व वस्तु धांवत आहेत.

त्याच आनंदाच्या ठेक्यामध्ये सहाहि ऋतु नाचत येतात. सर्व जगाला रंग, गंध आणि गीते यांमध्ये बुडवून टाकून पहात आहेत. सर्वत्र पसरावे, टाकून द्यावे, सोडून द्यावे आणि मरून जावे याच आनंदांत ते नाचत आहेत. तुला त्यांच्या त्या नाचांत सामिल होणे साधणार नाही का ?”

संग्रहालय, ठाणे. स्थळपत्र.

33. 8. 52 वि. वि. ५

११०५ नं. दि. १९८८

४

अ ज्ञानाच्या मुग्धावस्थेमध्यें
स्वतःच्या जीवनाचें सार्थक

कशांत आहे याची कल्पना नसते आणि स्वतःची खरी शक्ति काय आहे याचेंहि भान नसतें. पुढें जेव्हां बुद्धि आणि समजूत वयांत येते तेव्हां अकांक्षीं सर्व गोष्टी समजू लागतात. जेथें अंधाराची रात्र होती तेथें प्रकाश झाला. स्वतःचे आसपास कांहींच जागा नाही असें वाटत होतें त्या अैवर्जीं विस्तीर्ण प्रदेश चारी बाजूला पसरला आहे आणि आपल्याला विकासासाठीं सर्व बाजूनें मुबलक मोकळीक आहे असा अनुभव आला. जगाशीं आपला कसलाच संबंध नाही असें जें प्रथम वाटत होतें त्याचे अैवर्जीं जगच अुलटें आपल्या दारांत येऊन ठेपलें. अेवढेंच नव्हे तर त्या जगांत स्वतःसाठीं तें अेक जबाबदारीचें साधन आहे असें कळून चुकलें. ज्याच्या मदतीनें हा अज्ञानाचा पडदा तुटला त्याच्या संबंधानें कृतज्ञता-बुद्धि उत्पन्न होऊन हृदयानें लाच्या चरणीं लोटांगण घेतलें आणि अशा समर्पणाच्या योगानें त्याला आपलेसें केलें.

ही सर्व पृथ्वी तर आपली होतेच पण आकाशांतिल प्रकाश देखील पहांटेच्या स्वातंत्र्याचें वरदान देण्यासाठीं, हात पुढें करतो ; आणि तुरुंगवास संपला आतां सर्वत्र मुक्ति आहे याची

निशार स्वपन छुटल रे, ओजि ~~~~~ ११

घोषणा करण्यासाठी, आणि जो तुरंग होता तोच राजप्रासाद झाला आहे हें दर्शविण्यासाठी दारां जयध्वनीचा ललकार चालू होतो. रात्र संपली आणि पहांट झाली म्हणजे सगळी दुनिया बदलते आणि सर्व संबंध नवीन प्रकारचे होऊन जातात. जेथें आजवर गुलाम होतो तेथेंच आपण मालक बनतो आणि आपला सर्वांशी असलेला आत्मीयतेचा संबंध अनुभवास येतो.

निशार स्वपन छुटल रे, अेअि
छुटल रे।

टुटल बाँधन टुटल रे।

रअिल ना आर आडाल प्राणे,
वेरिये अेलेम जगतपाने,
हृदयशतदलेर सकल

दलगुलि अेअि फुटल रे, अेअि
फुटल रे।

दुयार आमार मेडे शेवे
दाँडाले जेअि आपनि अेसे
नयनजले मेसे हृदय
चरणतले लुटल रे।

आकाश हते प्रभात-आलो
आमार पाने हात बाडालो,
भाडा कारार द्वारे आमार
जयध्वनि अुठल रे, अेअि
अुठल रे।

“ मुग्ध निशेचें स्वप्न आतां ओसरलें, आणि माझें बंधन तुटलें. आतां माझ्या प्राणाच्या आड कसलेंच बंधन राहिलें नाहीं. आतां मी बाहेर पडून जगासमोर आलों आहे. माझ्या हृदयकमलाच्या सगळ्या पाकळ्या आतां शुभलल्या

आहेत. माझे दार तोडून शेवटीं तूं आपण होऊन माझे समोर अुभा राहिलास. आणि तुला पहातांच माझे हृदय अश्रुजलानें भिजून जाऊन तुझ्या चरणीं त्यानें लोटांगण घेतलें आहे. आकाशांतून प्रभात-किरण माझेकडे आपले हात लांबवीत आहेत आणि माझ्या भग्नवन्दिखान्याच्या दरवाज्यांत आतां जयध्वनि होऊं लागला आहे.”

५

ल हा न प णा पा सू न आई-
बापांच्या घरीं लाडांत

वाटलेली मुलगी, तेथील प्रेमांत कितीहि गुरफटलेली असली तरी, तिचा हृदयनाथ तिला भेटतांच आणि त्याच्या मुरलीचें आमंत्रण ऐकतांच ती जसें आपलें सर्व पूर्वजीवन विसरून स्वाभाविकपणें त्याच्या मागोमाग जाते आणि त्याच्या जीवनांत स्वतःचें जीवन विश्वासानें आणि आनंदानें अकरूप करून टाकते आणि हा अनोळखी आहे अशी कल्पनाहि ती मनांत येऊं देत नाहीं, त्याचप्रमाणें भक्ताच्या जीवनांत जेव्हां भगवत्कृपेचा शरद्वक्तु सुफलित होतो तेव्हां तोहि आपलें सर्व पूर्वजीवन अकदम विसरून भगवंताच्या कार्याला स्वतःला वाहून घेतो. अशा वेळीं भक्त स्वतःच्या हृदयाला म्हणतो —

शरते आज कोन् अतिथि
अल प्राणेर द्वारे ।
आनन्दगान गा रे हृदय,
आनन्दगान गा रे ।

नील आकाशेर नीरव कथा
शिशिर-भेजा व्याकुलता
वेजे अुठुक आजि तोमार
वीणार तारे तारे

शस्यखेतेर सोनार गाने
जोग दे रे आज समान ताने,
भासिये दे सुर भरा नदीर
अमल जलधारे ।

जे अेसेछे ताहार मुखे
देख रे चेये गभीर सुखे,
दुयार खुले ताहार साथे
बाहिर हये जा रे ।

“ शरद ऋतूच्या समृद्धीचा मुहूर्त साधून प्राणाच्या दवारीं हा कोण अतिथि आला आहे ? माझ्या हृदया, आतां सवे कांहीं विसरून आनंदगान गाअूं लाग, आनंद गान गाअूं लाग. अत्रे वितळून स्वच्छ झालेल्या या नील आकाशाची मूककथा, शिशिरदंवांनीं थबथबलेली व्याकुलता दोन्ही तुझ्या वीणेच्या तारांतारांतून झंकृत होअूं देत. गुंजू लागूं देत.

ही पहा ही पृथ्वी, हिनें आपल्या शस्यश्यामल शेतांतून सोनेरी गायनाची अेक लक्रेर सोडून दिली आहे. आतां तूं देखील साथ देण्यासाठीं बरोबर त्याच सुराशीं आपला सूर मिळवून तिच्याबरोबर गाअूं लाग आणि संगीताच्या स्रोताच्या निर्मळ जलधारेमध्ये स्वतःला वहात जाण्यासाठीं झोकून दे.

हा जो अतिथि येत आहे त्याच्या चेहऱ्याकडे, त्याच्या मुखारविंदाकडे, अंतरीच्या गभीर सुखानें पाहूं लाग आणि हे हृदया आपलें दार अुघडून त्याच्याबरोबर जाण्यासाठीं घरांतून बाहेर पड.

आजपासून तुझ्यासाठी माहेर अुरलें नाहीं. आतां तें तुझ्या वांय्याला परक्यांचें घर झालें. तुझा हृदयनाथ तुला भेटला. आतां अुरलेलें आयुष्य त्याच्या सहवासांत त्याची अर्धीगी होअून घालवायचें आहे. यासाठीं तूं आनंदगान गाअूं लाग, आनंदगान गाअूं लाग. ”

६

कर्मयोग आणि भक्तियोग हे जीवनपथाचे दोन

विकल्प नसून गृहस्थाश्रम आणि वानप्रस्थाश्रमाप्रमाणे या दोन अवस्था आहेत. कर्मयोग हा दिवसभराच्या कावाडकष्टाप्रमाणे आहे. कावाडकष्टावांचून ज्याप्रमाणे पोट भरत नाही त्याचप्रमाणे कर्मयोगावांचून जीवन समृद्ध होऊं शकत नाही. पण ज्याप्रमाणे सगळा दिवस काम केल्याने अंगांतील कपडे घामाने चिकचिकीत होतात आणि धुळीने माखले जातात त्याचप्रमाणे कर्मप्रधान जीवनामध्ये जसजसा पुरुषार्थ वाढेल तसतसा परिग्रह वाढतो आणि अहंकार चिकटतो. कर्ममय जीवनांत सामर्थ्य आहे, समृद्धि आहे पण अंतिम समाधान निवृत्तिमय भक्तींतच असणार.

सर्व प्रकारच्या शुभ प्रवृत्तींनीं जीवन भरून काढलें म्हणजे मग परिष्कृत वृद्धावस्थेंत निवृत्त होण्याचा अधिकार मनुष्याला मिळतो आणि मग त्या अलिप्त स्थितींत जर त्यानें भक्तीच्या सुवासानें आपलें जीवन भरून टाकलें तर सबंध आयुष्याची मेहनत कृतार्थ होते. पण आयुष्य जवळ जवळ संपत आल्यामुळें अंतिम भक्तिरसाला जी मुबलक फुरसत असावी लागते ती मात्र मिळेल अशी खात्री वाटत नाही. जर त्या शेवटच्या गोड घासा-

बेअि मलिन वस्त्र छाडते हचे " १७

विषयीं कांहीं हुरहुर अुरत असेल तर ती एवढीच कीं, आतां भक्तीला अवकाशच कितीसा राहिला ?

ज्ञानोवांनीं एक सुंदर संवाद लिहिला आहे. त्यांच्या पोरपणीं एका वृद्धाशीं गांठ पडली असतां तो वृद्ध म्हणाला, “म्हातारपणीं भक्ति करूं.” त्यावर ज्ञानदेवांनीं चुणचुणीतपणानें उत्तरादाखल प्रश्न केला, “आयुष्य काय तुझें आज्ञाधारू ?”

अेअि मलिन वख छाडते हवे
हवे गो अेअिबार—

आमार अेअि मलिन अहंकार ।
दिनेर काजे धुला लागि
अनेक दागे हल दागि,
अेमनि तप्त हये आळे
सह्य करा भार ।

आमार अेअि मलिन अहंकार ।

अेखन तो काज साङ्ग हल
दिनेर अवसाने,
हल रे तौंर आसार समय,
आशा अेल प्राणे ।
स्नान करे आय अेखन तवे,
प्रेभेर वसन परते हवे,
संध्याबनेर कुसुम तुले
गांथते हवे हार ।

ओरे आय, समय नेअि जे आर ।

मला आज्ञा झाली कीं, वाजव तुझी बांसरी ! मला यादून अधिक काय हवें
होतें ? मीं प्राणाचें हास्य आणि रुदन दोन्हीं माझ्या गायनांत अकत्र गुंफून दिलीं.
अवटेंच नव्हे तर मीं माझ्या गायनाशीं अकरूप झालीं.

आतां मात्र विचारावेंसें वाटतें कीं, “ माझी वर्दी पुरी झाली नाही का ? ” आतां
गायन संपवून मीं आंत यावें आणि डोळे भरून तुला पहावें. आणि तुझें दर्शन घेत घेत
तुझा होणारा जयजयकार ऐकावा. बस, दुसरी कसलीच आशा उरली नाही.

जगते आनंदयज्ञे आमार निमंत्रण ।

धन्य हल धन्य हल मानवजीवन ।

नयन आमार रूपेर पुरे
साध मिटाये वेडाय घुरे,
श्रवण आमार गभीर सुरे
हयेछे मगन ।

तोमार यज्ञे दियेछ भार,

बाजाअि आमि बाँशि ।

गाने गाने गेंथे वेडाअि

प्राणेर कान्नाहासि ।

अखन समय हयेछे कि ।

सभाय गिये तोमाय देखि'

जयध्वनि शुनिये जाव,

अे मोर निवेदन ।

“ जगताच्या आनंद-यज्ञामध्यें मला निमंत्रण मिळालें. धन्य झालें, धन्य
झालें माझे हें मानव-जीवन !

या आनंदयज्ञांत जें जें कांहीं रूपलावण्य आहे तें मी टक लावून पहात
हिंडलों आणि माझे कान या आनंदयज्ञांतील सर्व गभीर सूर—सर्व खोल सूर
अैकून त्यांत मग्न झाले आहेत.

जगते आनंदयज्ञे आमार निमंत्रण ~~~~~ २१

तुझ्या या यज्ञांत मीं बंसरी वाजवावी अशी कामगिरी तूं मला दिली आहेस म्हणून मीहि प्राणाचें रुदन आणि हास्य प्रत्येक गानामध्यें गुंफत गात गात हिंडत आहे.

प्रभो, आतां वेळ नाही का झाली कीं, माझें गायन आटपून तुझे दरबारांत प्रवेश करून मीं तुझें दर्शन करावें ? तुझा जयध्वनि ऐकत ऐकत मीं स्वतःचें सर्वस्व तुझ्या चरणीं अर्पण करावें ? ”

८

जो बसून रहातो त्याचें भाग्य
बसतें, जो चालतो त्याचें

भाग्य चालतें असें वेदकाळींच प्रत्यक्ष अिन्द्रानें सांगून ठेविलें आहे.^१ मनुष्यानें अेकाच ठिकाणीं बसून रहावें अशी-जर विधात्याची अिच्छा असती तर त्यानें मनुष्याला वृक्ष-वनस्पतीं-प्रमाणें स्थावरच केलें असतें. मनुष्य जंगम आहे. त्याचें जगहि (जगत्=जें चालतें तें) गमनशील आहे. मनुष्याच्या वाट्याला स्थिरता तेव्हांच येते जेव्हां त्याची वाट संपते आणि चिरनिद्रा त्याला घेरून टाकते. पण तेथेहि त्याचा गमनशील स्वभाव आपला जोर करतोच. थकलेलें शरीर (शव) मागें टाकून देअून जीवरूपानें तो पुढेंच धांवतो. प्रेत शब्दाचा खरा अर्थ हाच आहे.^२

भरती असो वा ओहोट असो मनुष्याची यात्रा चालूच असणार. जोरांत असो किंवा रेंगाळत असो मनुष्य चालतच असतो. पण जेव्हां त्याच्या जीवनसागराला आनंदाचें

१. आस्ते भग आसीनस्य ऊर्ध्वं तिष्ठति तिष्ठतः ।

शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगः ॥

२. शव आणि प्रेतमधील फरक : शव = जें पडून (निजून) रहातें तें.
प्रेत = जें पुढें जातें तें.

भरतें येतें तेव्हां त्याला कोण रोकू शकणार ? आनंदसागरांत मोठी भरती आली आहे. लाटा म्हणतात चला, वारा म्हणतो चला, हृदय म्हणतें चला, पाय म्हणतात आमच्यानें आतां थांबवत नाहीं. अशा वेळीं खलाशी किनाऱ्यावर सांपडावयाचा नाही. जातिवंत खलाशी जितके म्हणून असतील ते सर्व पटापट होड्यांमध्ये उड्या मारून, शिडें चढवून आणि हातांत वल्हीं घेऊन गांठू लागावयाचेच.

समुद्रयात्रेचें एक व्याकरण असतें. लाटा झुठतात आणि पडतात. जर तुमची होडी लाटांशीं समांतर आडवी राहिली तर ती अुलटलीच म्हणून समजा. लाट लहान असो वा मोठी असो, फुगत असो वा फुटत असो हाडाचा खलाशी होडीला लाटेसमोर धरतो आणि तीराप्रमाणें तिला चिरून तिच्या पुढें जातो. नाक वर करून लाटेशीं टक्कर देण्यांतच होडीला आनंद वाटतो ; पण जर कां ती लाट होडीच्या बरगडींत बसली तर होडीची धडगत नसते.

समुद्रयात्रेचा दुसरा नियम असा कीं, जर होडींत पुरेसा माल असला तर तुम्हीं सुरक्षित आहांत. जर माल बुडेल या भयानें होडी भरली नाही तर तुफानामध्ये होडीच उरावयाची नाही. यासाठीं हिंमतपूर्वक मुबलक माल भरून यात्रेला चला.

हमेशा जमिनीवरच राहणारे लोक-पाण्यांत पाय न ठेवणारे लोक-गयावया करून सांगतात. जीव संकटांत घालूं नका म्हणून सल्ला देतात. किनाऱ्यावर सर्व सुख आहे, कशाला जातां त्या समुद्राच्या तोंडांत ? असें म्हणून मागें खेंचतात. खलास्याला हा युक्तिवाद कसा पटावा ? तो चिडून म्हणतो, मीं असा काय गुन्हा केला आहे कीं मीं किनाऱ्यावरच रहावें ? असा कोणता शाप आहे कीं जो माझे समुद्रावरील स्वच्छंदजीवन बुडवून मला जमिनीवरच डांबून ठेवील ? कोणच्या ग्रहानें मला बाधा केली आहे कीं मीं समुद्रापासून विमुख व्हावें ? नको म्हणणारे नको म्हणोत, रडणारे रडोत, अपशकुन करणारे शिकत राहोत. मी तर हा पाहा चाललों. धरारे दोरी, चंढवा सगळीं शिडें वर, पकडा सुकाणू आणि चालवा वल्हीं. आनंद सागराला भरती आली आहे. या जड भूमीवर कोण अुभा रहातो ! ठाऊक आहेत आम्हांला तुमचीं भयें. दिसायलाच काय तीं भयाण. तुफान वारा सुटला म्हणजे केवळ झाडेंच कोलमडून पडतात असें नाहीं; पामर भयेंहि सागर-वीरा-पुढें पडून जातात किंवा विरून जातात. तुफानाशीं ज्यांनें मैत्री केली त्याला तुम्हीं कोण रोकणारे ? तो चालला ; हिंमत असेल तर त्याच्या बरोबर या, मागोमाग याल तर पस्ता-वाल. खांद्याला खांदा लावून, संकटाचा साथी होऊन यावयाचें असेल तर तुम्हांला

आमंत्रण आहे. आनंद सागराला भरती आली आहे आणि आमच्या सर्व होब्या आज यात्रेला निघाल्या आहेत.

आनन्देरअि सागर थेके
अेसेछे आज बान ।
दाँड ध'रे आज बोस् रे सबाअि,
टाँन् रे सबाअि टान् ।
बोझा जत बोझाअि करि
करव रे पार दुखेर तरी,
३ढेअुयेर 'परे धरव पाडि
जाय जदि जाक प्राण ।
आनन्देरअि सागर थेके
अेसेछे आज बान ।

के डाँके रे पिछन हते
के करे रे माना,
भयेर कथा के वले आज
भय आछे सब जाना ।
कोन् शापे कोन् ग्रहेर दोषे
सुखेर डाँडाय थाकव वसे,
पाँलेर रशि धरव कषि
चलव गेये गान ।
आनन्देरअि सागर थेके
अेसेछे आज बान ।

१. बान-भरती. २. टान्-खेंचा. ३. ढेअुयेर-लाटांच्या. ४. डाके-बोलावतो.
५. डांगाय-किनाऱ्यावर. ६. पाँलेर-शिडाची.

आनन्देरअि सागर थेके २५

आनंदाच्या सागरांतून आज भरती उसळली आहे. वल्ह्यांच्या दांड्या धरून सर्वजण आपआपल्या ठिकाणीं मजबूत बसा आणि पूर्ण दमानें वल्हीं खेचूं लागा.

जेवढा म्हणून माल होडींत भरतां येईल तेवढा लादून ही दुःखाची होडी आपण पार घेऊन जाऊं या. प्राण जायचे असले तर भले जावोत पण समोरून येणाऱ्या भरतीशीं होडीचें नाक भिडवून आपण चालूं या. आज आनंद सागराला भरती आली आहे.

कोणरे हा मागून हांक मारतो आहे; कोण परत बोलावीत आहे. कोणरे आम्हांला मना करतो !! आज या उत्सव प्रसंगी भयाची बात कोण करीत आहे. माहित आहेत आम्हांला तुमचीं सर्व भयें. आमच्या पुढें त्यांचा गमजा कशाला ? असा कोणचा शाप आमचेवर येवून पडला आहे, कोणच्या ग्रहाचीं आम्हांला बाधा झाली आहे कीं, आम्हीं सुखाच्या किनाऱ्यावर बसून रहावें. धरारे शिडाच्या दोऱ्या कसून, आणि चला गात गात गाणीं. आज आनंदाच्या सागरामध्यें अकषय तृतीयेची भरती उठली आहे. आतां थांबणें शक्य नाहीं.

टीप :

कोन शापे कोन ग्रहेर दोपे
सुखेरे डांगाय थाकव वसे,

एकदां आम्ही समुद्रस्नानाला गेलों होतों. आमच्यापैकीं ज्यांना पोहतां येत होतें, लाटांशीं कशी दोस्ती करावी याची खुबी ज्यांना माहित होती ते आम्ही सर्व झपाट्यानें आंत शिरलों. जेथें लाटा फुटत होत्या तो सर्व प्रदेश सोडून जेथून त्या उठत होत्या त्या प्रदेशांत आम्ही गेलों आणि मग घोड्यावर बसण्याच्या आनंदाचा अनुभव करूं लागलों. लाटेबरोबर वर जावें, लाटेबरोबर खालीं यावें, हातपाय पसरून तरंगत रहावें, पुढें जावें आणि मागें यावें, असे अनेक प्रकार आम्ही केले आणि छातीभर, आंगभर आनंद मिळविला.

आमच्यापैकीं एक थोडासा भित्रट होता. त्याला पोहायलाहि वेताचेंच येत होतें. त्यानें आपलें गुडघाभर पाण्यांतच आंगोळ करावयाचें ठरविलें.

समुद्रस्नानाचा ज्यांना अनुभव आहे त्यांना ठाऊक आहे की या गुडघामर पाण्यांतच सर्व प्रकारचा चिखल आणि कचरा असतो आणि तेथे एकही लाट उठत नसल्यामुळे आणि सर्वच लाटा फुटत असल्यामुळे वारंवार मार खाऊन लालबुंद व्हावे लागते. पण आनंदरसाचा एक थेंबहि तेथे मिळत नाही.

‘सुरक्षित’ स्नान असे असते. चिखलांत व्हावे लागते, मार खावा लागतो, डोळ्यांत पाण्याचा फेंस जाऊन डोळे भगभगतात, वारंवार पाडले जाऊन कानांत रेती जाते आणि आनंद तर कसलाच नाही.

जगांत ज्यांना जीवनाची सुरक्षितता हवी असते, त्यांच्या वांट्यालाहि हाच प्रकार असतो. जीवनाचा जो खरा खलाशी आहे त्याला जर किनाऱ्यावर बसावयास सांगितले तर तो म्हणेल, ‘मी असा कोणचा गुन्हा केला आहे ? शनीची अशी कोणती साडेसाती माझ्या मागे लागली आहे की मी किनाऱ्यावर पडून रहावे. समुद्र हांक मारीत आहे, लाटा आमंत्रण देत आहेत, वारा शिडे भरून भरून वहात आहे अशावेळी मी या किनाऱ्यावरच रहावे म्हणतां ? यापेक्षा जीवनाचा पैल किनारा गांठलेला बरा. या किनाऱ्यावर कांटे, खडे आणि शिपाच आहेत. रत्ने आणि मोती त्या किनाऱ्यावर असतात, अेवढेहि मला ठाऊक नाही असे समजतां काय ? मी खलाशी आहे खलाशी. किनाऱ्यावरचा खेकडा नव्हे. मला कसले भय घालतां आणि कसल्या सुरक्षिततेची लालूच दाखवितां ? मला सोडा. माझी नाव आणि मी यावेळी महासागराच्या मध्यावर पोंचावयास पाहिजे होतो. किनारा म्हणजे जीवनाचे वाळवंट होय, तेथे मला क्षणभरहि रहावयाचे नाही.’

‘किनार्यावर ‘सुख’ आहे आणि सुरक्षितता आहे हे खरे, पण याखेरीज तेथे दुसरे कांहीच नसते. मुख्य म्हणजे ‘जीवन’ तेच तेथे नसते. सुकलेले जीवन कितीहि सुखी असले तरी मला त्याची पर्वा नाही. आपणहोअून संकट ओढवून घेण्यांत जी लज्जत आहे, जीवनसमृद्धि आहे ती या किनाऱ्यावरील सलामतीमध्ये नाही. हाच या किनाऱ्याचा सर्वोत मोठा दोष आहे. मला कोणी विचारले की किनाऱ्याला कां कंटाळतोस तर मी म्हणेन की, जीवनाला थरारून सोडणारे येथे कसलेच संकट नाही. म्हणून मग येथे उभे रहा कशाला ?’

संबंध रात्र तुझीच वाट पहात ही दुष्ट निशा कठिली आहे. आतां पहाट झाली खरी पण प्रकाश झाला नाही. श्रावणाचाच महिना आहे ! कृष्ण मेघांनीं रात्रीचें साम्राज्य उधः-कालाच्या प्रदेशावर देखील पसरविलें आहे, आणि वादती रात्र अधिकच मोठी केली आहे. अशावेळीं संबंध रात्रीची निराशा ध्यानांत आणून माझ्या दारावरून देखील जर तूं पुढें गेलास तर माझें अखंड जागरण व्यर्थ जातील. म्हणून हे प्रियतमा एकसख्या, माझ्या दाराकडे पहा. तें तुझ्या स्वागतासाठीं सताड उघडें आहे. माझी आकांक्षा आणि तुझ्या अखंड यात्रा निष्फळ होऊं देऊं नकोस.

आजि श्रावण-घन-गहन-मोहे
गोपन तव चरण फेले

निशार मतो नीरव-ओहे

सवार दिठि अेढाये अेले ।

प्रभात आजि ^१मुदेछे अँखि,

वातास वृथा जेतेछे डाकि,

निलाज नील आकाश टाकि

निबिड मेघ के दिल मेले ।

कूजनहीन काननभूमि,

दुयार देवा सकल घरे,

अेकेला कोन् पथिक तुमि

पथिकहीन पथेर ^२परे ।

हे अेका सखा, हे प्रियतम,

रयेछे खोला अे घर मम,

समुख दिये स्वपनसम

जेयो ना मोरे ^३हेलाय ठेले ।

१. मुदेछे-मिटले आहेत. २. हेलाय ठेले-अवहेलना करून.

“ आज श्रावणाच्या निविड अंधःकारांत सर्वांची नजर चोरून चोरटीं पावलें टाकीत रात्रीप्रमाणें अगदीं निस्तब्ध, असा तूं कुठें चालला आहेस ? सगळी रात्र संपली, पहांट झाली, तरी पूर्व दिशेनें आपले डोळे अजूनहि मिटूनच ठेविले आहेत. पूर्वदिशेचा वारा हांका मारून कंटाळून चालता झाला आणि स्वच्छ निळें आकाश निविड मेघांनीं झांकून गेलें आहे. काननभूमीमध्ये पक्ष्यांचीं गीतें अेकू येत नाहींत, त्यांचें कलकूजन बंद झालें आहे. सगळ्या घरींचे दरवाजे लावले गेले आहेत. ज्या रस्त्यावर चिटपाखरूं देखील फिरकत नाहीं तेथें तूं कोण अेकटाच मार्ग कापीत चालला आहेस ?

हे अेकसख्या, हे प्रियतमा, हें पहा माझें घर सताड उघडें आहे. मी तुझीच वाट पहात आहे. अिकडे दुर्लक्ष करून माझ्या समोरून अेखाद्या स्वप्नाप्रमाणें निघून जाऊं नकोस, माझी अवहेलना करूं नकोस. येथें तुझें सर्वप्रकारें स्वागत आहे आणि मला दुसरें कोणीच नाहीं, मी तुझीच वाट पहात आहे, तूच काय तो माझा अेकमात्र सखा आहेस आणि प्राणाहून प्रिय आहेस ”

१०

पाश्चात्य लोकांत कल्पना
आहे कीं, हंसाला जेव्हां

मरावयाचें असतें तेव्हां तो कांठ सोडून सरोवरांत आंत आंत आंत पोहत जातो आणि असें कांहीं सुन्दर गातो कीं त्या गाण्याच्या अंतिम आलापाबरोबर त्याचे प्राणहि बाहेर निघून अनंतांत मिळून जातात. त्याचें मरण त्याला किंवा जगाला दुःखदायक होत नसून मरण म्हणजे कधीहि न ऐकलेलें आणि न अनुभवलेलें दिव्य गायन होऊन जातें. त्याचें हें जीवन जर अितकें निर्मळ आणि प्रसन्न तर त्याचें मरण त्याहून कितीतरी शुदात्त, दिव्य, भव्य आणि आनंदस्वरूप असलें पाहिजे. कवि म्हणतो मी देखील आतां जगून जगून-जीवनलीला नाचून नाचून थकलों आहे. आतां या सर्व सेवेचें फळ मला मिळालें पाहिजे. जें मिळवण्यासाठीं जन्मभर नाचलों तें मिळालें म्हणजे चिरशान्ति मला मिळेलच. पोरपणीं नाचावयाचा आनंद असतो, सुतारवयामध्ये निरीक्षणाचा आणि शेवटीं चिंतनमय चिरशान्तीचा असतो. नामरूपाच्या जगांत जन्मभर यथेच्छ वावरल्यानंतर नामरूपाचा जेथें स्पर्शहि नाही अशा स्थानीं पोचलेंच पाहिजे. हेंच तर निर्वाण, हाच मोक्ष, हीच कैवल्यस्थिति. सर्व परिश्रमाचें हें अंतिम फळ आहे. याच्या पुढें कांहींच अुरत नाही.

रूपसागरे डुब दियेछि ~~~~~ ३१

रूपसागरे डुब दियेछि

अरूप रतन आशा करि;

घाटे घाटे घुरव ना आर

भासिये आमार जीर्ण तरी ।

समय जेन ह्य रे अेवार

ढेअु-खावा सब चुकिये देवार,

सुघाय अेवार तलिये गिये

अमर ह्ये रव मरि ।

जे गान काने जाय ना शोना

से गान जेथाय नित्य बाजे,

प्राणेर वीणा निये जाव

सेअि अतलेर सभा-माझे ।

चिरदिनेर सुरटि बेंधे

शेष गाने तार कान्ना केँदे

नीरव जिनि ताँहार पाये

नीरव वीणा दिव धरि ।

“ रूपरहित अपरूप रत्न मिळावें म्हणून रूपसागरांत मी डुबक्या मारीत आलों आहे. आतां माझी ही जराजर्जरित नौका घेअून घाटा घाटाची सफर करणें नको. लाटा खाण्याचा आनंद सोडून देण्याचें दिवस आतां दिसतात. आतां सुधासागरांत तळाला जाअून मरून अमर होण्याची अिच्छा आहे.

जें गायन कानानें अैकिलें जात नाही, तें जेथें नित्य वाजत असतें तेथें माझी प्राण-वीणा घेअून मी जाअीन. जन्मभर ती वीणा मी लावत बसलों हेतों. आतां तिच्यावर आपलें अंतिम क्रन्दन गाअून घेतलें म्हणजे मग ही नीरव वीणा त्याच्या पायीं वाहून (ठेअून) मीहि निस्तब्ध होअून जाअीन. ”

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

अनुक्रम... ३३४५२ वि: लि: १५५

क्रमांक... १४०५ नों: दि: १९८५

११

वेदांमध्ये आकाश आणि पृथ्वी
यांना आजीबाप म्हटले आहे.

आकाश पिता आणि पृथ्वी माता आणि आपण सर्व त्यांचीं बालकें. किती भव्य कल्पना !!
विश्वबंधुत्व सिद्ध करायला किती निःशंक पुरावा. आकाश सर्वांच्या डोक्यावर पसरलेलें
आहे. प्रत्येकाच्या आंत आणि बाहेर आकाशच भरलेलें आहे. हें आकाश अंधःकार आणि
प्रकाश, वारा आणि पाऊस सर्वांना आश्रय देतें आणि या रीतीनें आपल्याला जिवंत ठेवतें.

पृथ्वी आकाशानें दिलेल्या प्रकाशाचा, वाऱ्याचा आणि पावसाचा संग्रह करते
आणि असंख्य प्रकारच्या वनस्पति-औषधींना जन्म देऊन सर्वांचें पालनपोषण
करते. पृथ्वी, पाणी, वारा, प्रकाश, आकाश हे सर्व त्या परमपित्याचे आशीर्वादच
होत. ज्याप्रमाणें आजी किंवा दाजी बालकाला कधींच विसंबत नाहीं, नेहमीं त्याचे भोंवतीं
घिरट्या घालून त्याला संभाळीत असते, त्याचप्रमाणें आकाश आणि पृथ्वी आपल्या सर्व
बालकांना व्यक्तिशः प्रत्येकाला घेरून त्यांचा संभाळ राखतात. बालकांना काय कल्पना
असते कीं, आजीबाप आपली किती काळजी वहातात. पुढें जेव्हां बालकांना बुद्धि येते
आणि त्यांना दिसून येते कीं, अखंड सेवा, आणि अखंड काळजी वाहूनच आजीबापांनीं
आपल्याला लहानाचें मोठें केलें आहे, तेव्हां मुलें स्वामात्रिकपणेंच भक्तिनम्र होतात आणि
पुढें आजीबापांच्या मार्फत आश्वराला ओळखूं शकतात. मग त्यांना वाटतें कीं, आश्वराचा

आकाशातले उठले फुटे

आशीर्वाद देखील आपण आजीबापांचे मार्फतच मिळवावा. सर्व कांहीं त्यांनीच मिळवून दिले आहे. श्रीश्वराचा आशीर्वाददेखील त्यांचे हातूनच मिळालेला बरा.

आकाशातले उठल फुटे

^१आलोर शतदल ।

^२पापडिगुलि थरे थरे

छडालो दिक्-दिगन्तरे,

ढेके गेल अन्धकारे

निबिड कालो जल ।

माझखानेते सोनार कोषे

आनन्दे भाञि, आछि बसे —

आमाय घिरे छडाय धीरे

आलोर शतदल ।

आकाशेते ^३ढेउ दिये रे

बातास बहे जाय ।

चार दिके गान बेजे ओठे,

चार दिके प्राण नाचे छोटे,

गगनभरा परशखानि

लागे सकल गाय ।

डुब दिये ऐञि प्राणसागरे

नितेछि प्राण बक्प भरे,

फिरे फिरे आमाय घिरे

^४बातास बहे जाय ।

१. आलोर - प्रकाशाचें. २. पापडिगुलि - पाकळ्या. ३. ढेउ - लहरी, लाटा.

४. बातास - वारा

दश दिकेते आँचल पेटे
कोल दियेछे माटि ।

रयेछे जीव जे जेखाने
सकलके से डेके आने,
सबार हाते सबार पाते
अन्न से देय बाँटि ।

भरेछे मन गीते गन्धे,
बसे आछि महानन्दे,
आमाय धिरे आँचल पेटे
कोल दियेछे माटि ।

आलो, तोमाय नमि, आमार
मिलाक अपराध ।

ललाटेते राखो आमार
पितार आशीर्वाद ।

बातास, तोमाय नमि, आमार
धुचुक अवसाद ।

सकल देहे बुलाये दाओ
पितार आशीर्वाद ।

माटि, तोमाय नमि, आमार
मिटुका सर्व साध ।

गृह भरे फलिये तोलो
पितार आशीर्वाद ।

५. कोल - मांडी. ६. मिलाक - नाहींसे होबोत. ७. धुचुक - नष्ट होबो.

१२

अीश्वराच्या जगामध्ये दोन न्याय चालत असतात.

अेक आहे कर्माचा न्याय आणि दुसरा भगवत्कृपेचा.

जेंवर आपण आपल्या व्यक्तित्वाला प्राधान्य देतो, तेंवर आपण कर्माच्या साम्राज्यांत असतो. ' करावें तसें भरावें, पेरावें तसें घ्यावें. ' कधी कमी व्हावयाचें नाहीं, कधी अधिक व्हावयाचें नाहीं. ब्रह्मा विष्णु महेश देखील या कर्माच्या कायद्यांतून मुक्त नाहींत.

पण ज्या वर्षणीं आपण अीश्वराला शरण गेलों, सर्व कर्तृत्व त्याचेकडे सोंपविलें आणि आपल्या कर्तृत्वाचा किंवा व्यक्तित्वाचा लेशहि अुरुं दिला नाहीं, त्यावर्षणीं आपल्यापुरता कर्माचा कायदा गौण होतो आणि भगवत्कृपेची किमिया काम करूं लागते. मग आपलीं सर्व संचितें आपोआप भस्म होतात. पूर्वसंचित पापपुण्य त्याच्या चरणीं वाहिलें गेल्यामुळें आपल्या हिशोबांतून काढून टाकिलें जातें. मग भगवत्कृपा सर्व कांहीं परिस्थिति आपल्या हातांत घेअून स्वतःला योग्य वाटेल त्याप्रमाणें सर्व व्यवस्था करून मोकळी होते.

मग भक्ताला देखील लवकर किंवा अुशिरां असा प्रश्न काढतां येत नाहीं. तरीहि जीवाची तळमळ व्यक्त करण्याची आणि भगवंताला परोपरीनें आळविण्याची त्याला मुभा असतेच. कारण तसें करूनच तो कर्माच्या कचाट्यांतून मुक्त असतो.

तुमि अेचार आमाय लहां हे नाथ, लहो " ३७

१३

जुन्या कार्ळीं प्रत्येक राजा
उत्कृष्ट सेनापति असल्या-

मुळेंच त्याला राजपद मिळत असे अथवा टिकत असे.

राजा सर्वोत्कृष्ट न्यायाधीश पण असे. म्हणूनच हाताखालच्या अमलदारांच्या हातून जर शुद्ध न्याय न मिळाला तर लोक सरते शेवटीं राजाकडे धाव घेत असत; अपील करित असत. आजदेखील करतात.

त्याचप्रमाणें जर अखाद्या सेनापतीला अखाद्या मोहिमेवर पाठविलें आणि शौर्य, चातुर्य, अथवा युद्धकौशल्य कमी पडल्यामुळें सेनापति हरूं लागला तर राजा ताबडतोब त्या ठिकाणीं जाऊन पोहोंचे आणि सेनेचा अधिकार आपल्या ताब्यांत घेऊन, सेनेला निकरानें लढवून, विजय मिळवीत असे. राजानें स्वतः सेनापतिपद आपलेकडे घेतलें म्हणजे समजावें कीं, आतां सर्व राजशक्ति अकवटून काम होणार आहे. पुष्कळ वेळां, राजानें मोहिमेचा भार आपल्या शिरावर घेतला आहे अशी बातमी लागतांच शत्रू धाबरून जात असत आणि आतां आपला टिकाव लागणार नाही अशी खात्री होऊन शरण येत.

प्रत्येक जीव म्हणजे अका लहानशा राज्यावर नेमला गेलेला परमात्म्याचा प्रतिनिधिच होय. परमात्म्याच्या वतीनें देहरूपी किंवा व्यक्तित्वरूपी अका लहानशा पण अत्यंत

महत्त्वाच्या प्रदेशावर जीवात्म्यानें राज्य करावयाचें असतें. तेथें जर दुर्बळतेमुळे, गफलतीमुळे, निष्ठेमध्ये फरक पडल्यामुळे, किंवा कोणत्याहि कारणामुळे जर या प्रतिनिधीचें राज्य कधीण ठरलें तर तो ताबडतोब सम्राटाला त्याची बातमी देऊन मदत मागणारच. राजाचें राज्य स्थिथिल होतां कामा नये.

भक्त हृदयस्वामीला अुद्देशून म्हणतो —

जीवन जखन शुकाये जाय
करुणाधाराय अेसो ।

सकल माधुरी लुकाये जाय,
गीत-सुधारसे अेसो ।

कर्म जखन प्रबल-आकार
गरजि अुठिया ढाके चारि धार
हृदयप्रान्ते हे नीरव नाथ,
शान्तचरणे अेसो ।

आपनारे जवे करिया कृपण
कोणे पडे थाके दीनहीन मन
दुयार खुलिया हे अुदार नाथ,
राजसमारोहे अेसो ।

वासना जखन विपुल धुलाय
अंध करिया अबोधे भुलाय
ओहे पवित्र, ओहे अनिद्र,
रुद्र आलोके अेसो ।

“जेव्हां माझ्या जीवनांत कोरड पडेल, मन-वचन-वाणी नीरस होतील आणि जिवाची काहिली चालूं असेल तेव्हां हे भगवान, अुन्हाळ्याच्या शेवटीं पावसाची झडी लागावी त्याप्रमाणें करुणाधारेच्या रूपानें येअून माझ्या हृदयांत वास कर आणि सर्वत्र गारेंगार करून माझें हृदय तुझ्या कृपेनें ओलेचिंव करून टाक.

आणि जेव्हां माझ्या हृदयांतील माधुरी नष्ट होऊन मी अगदीं कोरडा ठणठणीत होऊन, प्रेम न अुरल्यामुळे हृदय शुष्क, कठोर आणि सहानुभूतिशून्य होऊन तेव्हां हे रसेश्वर, गायनरूपी सुधारस बनून तूं ये आणि त्या सुधारसांत माझे हृदय अगदीं मुरवून टाक.

आणि जेव्हां मोठ्या पराक्रमानें कमें करीत असतां कर्मांचें स्तोम माजतें आणि कर्मांच्या भाराखालीं जीवनच दवलें जातें आणि हृदयांतील भक्ति नष्ट होऊन रजोगुणाची यातायातच जेव्हां सबंध जीवनाला व्यापून टाकते, तेव्हां हे शान्तिनाथ, अगदीं पायाची चाहूल देखील न लागूं देतां आणि अेक शब्दहि न अुच्चारतां माझ्या हृदयांत येअून आपलें आसन ग्रहण कर. म्हणजे कर्मांची ही वावटळ आपोआप शान्त पडेल आणि जीवनाकाश प्रसन्न - निर्मळ होऊन.

आणि हे जीवनसम्राट ! जेव्हां माझ्या हृदयांत कार्पण्य येऊन, मनाची अुदारता नष्ट होऊन आणि तुझ्या भक्ताला न साजेल अशी हीनता माझ्या जीवनाला व्यापून टाकील तेव्हां, हे अुदार नाथ, माझ्या हृदयाचीं कपाटें अुघडून आपल्या थोरपणानें त्यांत प्रवेश कर आणि जगाला अनुभव होअूं दे कीं हें भिकार्याचें घर नसून चक्रवर्ती सम्राटाचा हा अेक विहार आहे.

आणि जेव्हां कषुद्र वासना धुळीचे ढग अुत्पन्न करून सर्वत्र अंधःकार करून सोडील आणि अबोध अंधःकाररूपी काळोखांत मला बुडवून टाकील, तेव्हां हे परम पवित्र, हे अखंड जागरूक, तुझा तेजस्वी प्रकाश घेअून सर्व अंधकाराचा नाश करीत आणि कषुद्र वासना जाळून भस्म करीत माझ्या हृदयांत प्रवेश कर.

१४

सर्वपरीनें सुखी असतांना
देखील केव्हां केव्हां सुन्दर

गोष्टी पाहून किंवा मधुर शब्द ऐकून मनुष्याच्या मनाला हुरहुर लागते आणि त्याचें कारण कांहीं केल्या कळत नाहीं. कालिदासानें ठरवून टाकलें आहे कीं, त्याचें कारण मनुष्याला नकळत पूर्वजन्मींच्या प्रेमाची आठवण होत असते, हेंच होय.

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निषम्य शब्दान्
पर्युत्सुकी भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः ।
तत् चेतसा स्मरति नूनं अबोधपूर्वम्
भावस्थिराणि जननान्तर-सौहृदानि ॥ शाकुंतल.

पण जेव्हां असें कांहीं मधुर अकै आलेलें नसतें, रमणीयता दृग्गोचर झालेली नसते, आकाशांत अंधकार पसरलेला असतो आणि निखिल विश्व निद्रेमध्ये मग्न असतें, अशावेळीं जेव्हां मनुष्याची हृत्तंत्री-हृदयवीणा अकाअेकीं वाजूं लागते, झोप ओडून जाते आणि प्राण अकाअेकीं खळबळून गुणगुणू लागतो, तेव्हां त्याचें कारण काय म्हणावें? विचित्र वेदना हृदयाला अस्वस्थ करते, नकळत कुणाला तरी आपल्या कंठहाराबरोबर आपलें सर्वस्व

अर्पण करण्याची वृत्ति मनांत काढून माजविते आणि डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहू लागतात, याचें कारण काय म्हणावें ? कोणी ही अवस्था सुस्पन्न केली ? कोणी झोंप खुडविली आणि हृदयामध्ये ही मधुर वेदना सुस्पन्न करून मजकडून आत्मार्पणाची कोण अपेक्षा करते आहे ? कांहींच समजत नाहीं. पण जीवनामधील शिखर गांठणारी घडी येवून ठेपली आहे असें मात्र राहून राहून वाटू लागतें.

विश्व जखन निद्रामगन,
 गगन अन्धकार,
 के देय आमार बीणार तारे
 अेमन शंकार ।
 नयने घुम निल केडे,
 अुठे वसि शयन छेडे,
 १मेले आँखि चेये थाकि —
 पाअि ने देखा तार ।

गुंजरिया गुंजरिया
 प्राण अुठिल पुरे,
 जानि ने कोन् बिपुल बाणी
 बाजे व्याकुल सुरे ।
 कोन् बेदनाय बुझि ना रे
 हृदय भरा अश्रुभारे,
 पारिये दिते चाअि काहारे
 आपन कण्ठहार ।

विश्व जेव्हां निद्रामग्न होतें आणि आकाशांत केवळ अंधकारच भरला होता, अशावेळीं माझ्या हृदयवीणेची तार अशा रीतीनें कोणी छेडिली आहे आणि

१. घुम- झोंप. २. मेले-उघडून.

माझ्या डोळ्यांतील झोप कोणी पळविली आहे ? मी अंथरूण सोडून अुठून बसावे, आणि डोळे अुघडून पहावे तों तो दिसत नाही - कोणीच दिसत नाही ! फक्त माझा प्राण खडबडून अुठून गुंजन करू लागला आहे आणि ही विपुल वाणी, व्याकुळ सुरानें वाजत आहे - गर्जत आहे ती कुणाची हेंहि समजत नाही. अश्रुभारानें हृदय भरलेलें आहे पण कोणत्या वेदनेमुळे तें समजत नाही आणि मन आपला कंठहार काढून कुणाच्या गळ्यांत घालण्यासाठी अुत्सुक झालें आहे तेंहि समजत नाही. फक्त मनामध्ये चुटपुट आणि हुरहुर मात्र काहूर माजवीत आहेत.”

१५

“तुझा कर चुकविण्यासाठी
मी घर सोडून पळ

कादला - परागंदा झालों. पण जेथें तुझें राज्य नाहीं असें स्थानच सांपडत नाहीं. आतां मी स्वतःला कसा वांचविणार ? आतां शरण जाण्यांत आणि सर्वस्व तुझ्या चरणीं सोंपवून देण्यांतच सुरक्षितता आहे,” अशा अर्थाचा एक अभंग तुकोबांनीं लिहिला आहे.

अंग्लंडमध्ये Thomson नांवाच्या एका संस्कारी पण भटक्या कवीची The Hound of Heaven नांवाची कविता प्रख्यात आहे. धार्मिक स्तोत्रसंग्रहामध्ये देखील तिला स्थान मिळालें आहे. त्या कवितेंत कवि म्हणतो- “ओश्वराला टाळावें, त्याच्या हातावर तुरी द्यावी या अुद्देशानें मी पळालों, पण त्याची निश्चित पावले माझा पिच्छ सोडीत नाहींत. पंचमहाभूतांपैकीं प्रत्येक भूताला मी शरण गेलों, पण ज्याचेकडे जावें त्यानें शेवटीं परमेश्वराचीच निष्ठा कायम बाळगून मला दगा द्यावा आणि मला त्याच्या हातीं सोंपवून देण्याची तत्परता दाखवावी. कोठेंहि जा हाच अनुभव येतो. आतां मी करूं तरी काय ? मीं कितीहि आकांत केला तरी त्याचीं पावले न गडबडतां न थांबतां माझा पाठलाग करीत आहेत आणि अधिकाधिक जवळ येत आहेत. आतां माझा धीर खचला, आत्मविश्वासहि अुडाला, आणि आतां तर माझा प्राणहि माझेरीं बेवफा

होअून त्याच्याकडे धाअूं पहातो आहे. आतां हें बंड सोडून द्यावें आणि मुकाट्यानें त्याला शरण जावें हाच वांचण्याचा अेकमात्र अुपाय अुरला आहे. ”

अशा कांहींशा अर्थांचें तें काव्य आहे. भाषा प्रौढ, अुपमा आणि रूपक समर्पक, आणि वर्णनशैली अत्यंत अुकट या सर्व गुणांमुळे Hound of Heaven-स्वर्गांचें श्वापद-हें काव्य अिप्रजी भाषेचा अेक अप्रतिम अलंकार होअून बसलें आहे.

अशाच प्रकारचें हें लहानसें काव्य रवीन्द्रनाथांनीं आपल्याला दिलें आहे.

मेनेछि, हार मेनेछि ।

ठेलते गेछि तोमाय जत

आमाय तत हेनेछि ।

आमार चित्तगगन थेके

तोमाय केअु जे राखबे ढेके

कोनोमतेअि सअिबे ना से

बारेबारेअि जेनेछि ।

अतीत जीवन छायार मतो ।

चलछे पिछे पिछे,

कत मायार बाँशिर सुरे

डाकछे आमाय मिछे ।

मिल छुटेछे ताहार साथे,

धरा दिलेम तोमार हाते,

जा आछे मोर अेअि जीवने

तोमार द्र्वारे अेनेछि ।

“माझी हार मी कबूल करतो. कबूल करतो. जेवढें म्हणून तुला टाळावयास गेलों तितकें मीं स्वतःचें नुकसानच केलें आहे — तितकें मीं स्वतःलाच हाणलें आहे.

मेनेछि, हार मेनेछि ~~~~~ ४७

मला पुनः पुनः अनुभव आला आहे की माझ्या चित्तगगनांतून तुला झांकून ठेवण्याचा जो म्हणून प्रयत्न केला गेला तो सरते शेवटीं मला असह्यच झाला आहे.

तुला चोरून जें आयुष्य मीं आजवर खर्चिलें, तें सर्व अेखाद्या छायेप्रमाणें माझ्या मार्गें मार्गें येत आहे. आणि मायावी राग काढून मला आपल्या माया-जालाकडे मिथ्या बोलावीत आहे. मी त्या जीवनाशीं तदाकार होण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला पण सरतेशेवटीं तुझ्याच हातांत सांपडलों. आतां माझ्या असल्या जीवनांत जें कांहीं होतें नव्हतें, तें सर्व तुझ्या द्वाऱीं घेऊन आलों आहे. आतां मी आपली हार कबूल करतो, कबूल करतो. ”

१६

साधक जेव्हां प्रारम्भ करतो तेव्हां शास्त्राच्या आणि

संतांच्या वचनांवर विश्वास ठेवून अुत्साहपूर्वक पुढें जात असतो. साधनेच्या प्रारम्भीं जो हृदयाचा प्राथमिक विकास होतो तेवदाच त्याला धीर देण्यास पुरेसा असतो.

पण पुढें अशा एका भूमिकेवर तो येवून पोचतो कीं त्याला सर्वत्र शून्यच दिसू लागतें. व्यवहाराच्या दुनियेची गोडी नष्ट झाल्यामुळें येथील पाश तुटून गेलेले असतात. आणि भगवंताकडून स्वीकार झाल्याची कसलीच चिन्हें मिळत नाहींत त्यावेळीं खरोखरच भगवान धोंडा होवून बसलेला असतो. सर्वत्र अंधःकार, निराशा आणि कठोरता भासू लागते. शास्त्रवचनांचा धीर सुटलेला असतो, अनुभवाचा ओलावा कोठेंच दिसत नाहीं. होतें तें घालवले, आणि ज्याचे मार्गें लागलों त्याचा मागमूसहि नाहीं अशी स्थिति होवून जाते.

अशावेळीं आधार फक्त श्रद्धेचा असतो. श्रद्धा सांगते कीं, हेहि दिवस जातील आणि मग एकदम एका नव्याच दुनियेमध्ये प्रवेश होतील. हें मौनाचें अडें फुटलें म्हणजे एकाएकीं विशाल जग दिसू लागेल, आणि सर्वत्र संगीतच संगीत होवून जातील.

फुलपांखरांचे किडे झाडांवर जन्म घेतात. झाडांचीं पानें खावून परिपुष्ट होतात.

मग त्यांना अकप्रकारची वेश्दधि येते. स्वतःचें कोंडाळें करून ते किडे पडून रहातात. पुढें आपोआप त्या कोंडाळ्याचेंच अक प्रकारचें अंडें बनतें. हा कोष कितीतरी वेळ असाच जड स्थितींत पडून रहातो. पुढें वेळ येतांच हें अंडें मंग पावतें आणि त्यांतून परीचे पंखे धारण करणारें फुलपांखरू बाहेर येतें आणि विशाल सृष्टि पाहून तें हृदयांतील आनंदानें नाचूं लागतें. साधकाची अशीच दशा असते. फुलपांखराचा किडा अजाणतां सृष्टिनियमालाच वश होऊन कोशांत पडून रहातो. भक्त श्रद्धेच्या जोरावर अश्वरी मौन आणि साधनेची रात्र सहन करतो, आणि त्यांतून यथाकार्झी बाहेर निघतो, आणि नंतर सर्वत्र आनंदी आनंद अनुभवतो.

निराशेचे वेळीं अंधारी रात्रच धीर धरविण्यास कारणीभूत होते. तो म्हणतो - ही रात्रच पहा कशी आदर्श साधकाप्रमाणेंच अखंड जागरूक राहून पहांत होण्याची वाट पहात आहे. बाराबारा तास अुत्तरोत्तर वाढणारा अंधःकार पाहून देखील तिची श्रद्धा डगमगत नाहीं. ती आपली असंख्य तारे पेटवून वाट पहातच बसते. मला नको का तिच्यापासून थडा घ्यायला !

ओगो मौन, ना जदि कओ

नाअि कहिले कथा ।

बक्ष भरि बअिव आमि

तोमार नीरवता ।

स्तब्ध हये रअिव पडे

रजनीं रय जेमन करे

ज्वालिये तारा निमेषहारा

धैर्ये अवनता ।

हवे हवे प्रभातःहवे,

आँधार जावे केटे ।

तोमार वाणी सोनार धारा

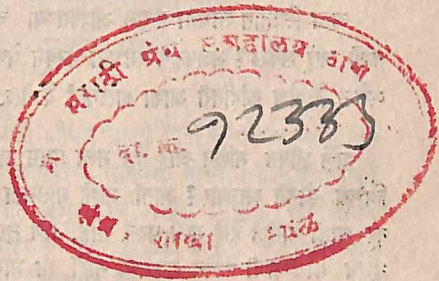
पडवे आकाश फेटे ।

तखन आमार पाखिर बासाय
जागवे कि गान तोमार भाषाय ।
तोमार ताने फोटावे फुल
आमार वनलता ?

“हे मौनमूर्ते, तूं जर बोलणार नसलास तर नको बोलूं. तुझी ही नीरवता, तुझा हा अबोलाच मी हृदयांत भरून घेऊन सहन करीन. ज्याप्रमाणें रात्र तारे पाजळून अनिमिष लोचनांनीं मान वांकवून जागरण करीत असते त्याप्रमाणें मी तुझें हें मौन सहन करीन.

पण शेवटीं पहांट खात्रीनें होशीलच—अंधाराचा नाश होशीलच; आणि मग आकाश फाटून त्यांतून तुझ्या वाणीची सुवर्णधारा वाहूं लागेल. ती धारा पृथ्वीवर पोचतांच माझ्या वनलता तुझ्या गाण्यानें फुलूं लागतील.

मग तुझें मौन कोठें राहिल ?”

१७

ओश्वर ज्याप्रमाणें सर्वसमर्थ आहे त्याचप्रमाणें जीवहि

सर्वतऱ्हेनें असहाय आहे. सामर्थ्यामध्ये ओश्वर जर अद्वितीय तर निःसहाय स्थितीच्या बाबतीत मीहि अद्वितीय आहे.

अशा स्थितीत साधना करून ओश्वराच्या चरणापर्यन्त पोचण्याची जबाबदारी माझी कशी असू शकेल ? मजकडून साधना करवून घेणारा सहाय्यक जेव्हां प्रत्यक्ष परमेश्वरच असेल तेव्हाच कांहींतरी आशा बाळगतां येतील.

माझे जीवन मलिन आहे हेच मला प्रथम ठावूक नव्हते. मग तें धुअून साफ करण्याची अिच्छा कोठून असणार ? आतां माझी मलिनता माझ्या नजरेस पडली आहे खरी. ती दूर झाली पाहिजे हेहि मला पटलें आहे. पण नुसतें पडून अुपयोग काय ? ती मलिनता धुअून काढण्याची शक्ति मजमध्ये नाही. तो भाग भगवंता तूंच अुचलला पाहिजेस. जोंवर या मलिनतेची जाणीव किंवा लाज मला नव्हती तोंपर्यन्त तुझी मदत मीं मागितली नाही. आतां ती जाणीव झाल्यामुळे माझे व्याकुळ हृदय क्रन्दन करू लागलें आहे. आतां त्याला धुळीत राहूं देअूं नकोस. धुअून काढ.

दया दिये हबे गो मोर
 जीवन धुते ।
 नअिले कि आर पारब तोमार
 चरण छुंते ।
 तोमाय दिते पूजार डालि
 बेरिये पड़े सकल कालि,
 परान आमार पारि ने ताअि
 पाये थुते ।

अेतदिन तो छिल ना मोर
 कोनो व्यथा,
 सर्व अंगे माखा छिल
 मलिनता ।
 आज ओअि शुअ्र कोलेर तरे
 ब्याकुल हृदय केंदे मरे,
 दियो ना गो दियो ना आर
 धुलाय शुते ।

“दयावंता, कृपा करून तुलाच माझें जीवन धुअून द्यावें लागणार आहे. तसें जर न झालें तर तुझ्या पायाचा स्पर्श करण्याची माझ्यांत योग्यता कोठून येणार ! तुला अर्पण करण्यासाठीं फुलांची परडी घेअून मी बाहेर निघतो. तर सर्वत्र माझ्या अंगचें काजळच बाहेर येतें. जिकडे पहावें तिकडे काळेंच काळें दिसतें. त्यामुळें माझा प्राण तुझ्या चरणीं मला ठेवितांहि येत नाहीं.

१. कोलेर तरे - मांडीवर. २. केंदे मरे - रडतें.

आजवर या स्थितीचें मला दुःख नव्हतें. सर्वांग मलिनतेनें माखलेलें असून देखील मला त्याची जाणीव नव्हती. त्यामुळे कसलीच अस्वस्थताहि नव्हती. पण आज तुझी ती पवित्र शुभ्र मांडी मला दिसते आणि काजळानें माखलेलें माझें शरीरहि मला दिसतें. त्यामुळे माझें व्याकुळ हृदय आक्रंदन करूं लागलें आहे. यापुढें त्याला या सर्व धुळींत निजूं देऊं नकोस. चांगलें तेल लावून, स्नेह-प्रयोग करून प्रेमानें गोंजारण्यासाठीं आपल्या मांडीवर घे. माझी साधना तूंच करावयाची आहे, कारण लहान मोठी सर्व शक्ति तुझीच आहे.”

मैंने एक गदिये कि कसली
 जगत्तु मी
 वली जगत्तु मी
 जगत्तु मी
 कि जगत्तु मी
 कि जगत्तु मी
 कि जगत्तु मी
 कि जगत्तु मी

कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी
 कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी
 कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी
 कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी

कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी कि जगत्तु मी

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्पतः

अनुक्रम ३३५५ वि: ३३५५

क्रमांक १००५ नो: दि: १५/१५

१८

मनुष्याची अशी ही फसगत
नेहमीच होत असते.

दुदैवाची गोष्ट ही कीं अशी फसगत होण्यांत त्याचा स्वतःचाच सहकार कांहीं थोडाथोडका नसतो.

मनुष्याच्या वासना अितक्या मोहक असतात कीं, त्याच्या सात्त्विक वृत्तीला त्या भुरळ घालतात. अीश्वराची पूजा करण्यासाठीं सोळा प्रकारचे उपचार आणि छप्पन प्रकारचे भोग मनुष्यानें निर्माण केले. जें जें कांहीं स्वतःला चांगलें वाटेल तें तें सगळें भगवंताला अर्पण करावें ही मूळची कल्पना किंवा योजना. भोगविलासाचें जें जीवन स्वतः सोडून दिलें तें अीश्वराला अर्पण करण्यांत मनुष्याला संकोच वाटला नाही. आपल्या घरीं राजा आला असतां त्याचा पाहुणचार करण्यासाठीं ज्याप्रमाणें आपण आपल्या शक्तीची कमाल करून त्याचा पाहुणचार करतो त्याप्रमाणें परमात्म्याला देखील राजा समजून आपण त्याची राजविलासी पूजा करूं लागलों. फरक अवटाच कीं, जर त्रयोदशशुणी तांबुल राजाला दिला तर राजा स्वतः त्याचें सेवन करतो. भगवंताच्या पूजेच्या शेवटीं अर्पण केलेला तांबूल भगवंतांनीं स्वीकारला आहे असें समजून त्याचा अुरलेला प्रसाद आपणच खावयाचा असतो. असें करतां करतां भक्तीसाठीं आणलेल्या तांबूलाची चटक भक्ताला लागते आणि मग स्वतःला जसा तांबूल हवा असेल तसाच तो भगवंताच्या पुढें करून स्वतः मटकावण्याची संवय त्याला लागते.

मनुष्य - ११५

नारदादि ऋषींनीं समजावून सांगितलें कीं मनुष्यानें आपल्या वासना मारण्याच्या अैवर्जीं त्या sublimate करून, त्याचें अुदात्तीकरण करून अीश्वराच्या चरणीं अर्पण कराव्यात. “ काम असावा अीश्वरभजनीं, क्रोध असावा अिन्द्रियदमनीं ” अित्यादि प्रकारें वासनांचा अुपयोग आत्मोदधाराकडे करावा. तंत्रमार्गानें देखील असाच अुपदेश केला कीं देहदंडन न करतां, तपस्येच्या कठोर मार्गानें न जातां, मधुरा-भक्तीचें सेवन करा आणि वासनांनाच अीश्वरसेवेच्या मार्गाला लावा. याचा परिणाम काय झाला ते शाक्त मार्गाचा अितिहास सांगत आहेच.

तारा दिनेर बेला अेसेछिल

आमार घरे —

बलेछिल, अेकटि पशे

रअिब प'डे ।

बलेछिल देवतासेवाय

आमरा हब तोमार सहाय —

जा-किछु पाअि प्रसाद लब

पूजार परे ।

अेमनि करे दरिद्रि कषीण

मलिन बेशे

संकोचेते अेकटि कोणे

रअिल अेसे ।

राते देखि प्रबल हये

'पशे आमरा देवालये,

मलिन हाते पूजार बलि

हरण करे ।

१. पशे - धुसतात.

“वासना ओळखून होत्या कीं त्यांच्या वास्तविक स्वरूपांत त्यांना कोणी जवळ करणार नाही म्हणून ! त्यांनीं भक्तीचा मोठा आव आणून वचन देण्यास सुरवात केली. आम्हांला दुसरें काय हवें आहे ? आम्हांला आमच्या जीवनाचें सार्थक करण्याची जर संधि द्याल तर आम्हीं कृतार्थ होऊं. तुमच्या देवपूजेच्या वेळीं आम्हांला बोलवा. आमच्या शक्तीप्रमाणें आम्हीं मदत करूं आणि पूजेच्या शेवटीं जो कांहीं प्रसादाचा तुकडा मिळेल तो घेऊन संतुष्ट राहूं. मग त्या वासनांनीं दिलेल्या वचनाप्रमाणें अभिनय करून, अगदीं गरीब बापड्या होऊन अेका कोपऱ्यांत दीनपणानें आपलें स्थान घेतलें. आणि जणुंकाय अेवढी जागा देखील घेण्याचा आपला हक्क नाही अशा मुद्रेनें अगदीं संकोचून कर्मांत कमी जागा घेऊन त्या बसल्या.

पुढें रात्र पडली. सर्वत्र अंधार झाला तेव्हां मग मी काय पहातो—या वासनांना कळून चुकलें कीं, आतां संधि आपलीच आहे. त्यांनीं बघतां बघतां विकराळ रूप धारण केलें आणि न विचारतां त्या देवळांत घुसल्या व पूजेसाठीं म्हणून जो नैवेद्य तयार करून ठेविला होता तो आपल्या मलिन हातांनीं त्यांनीं अुचलला आणि बघतां बघतां खाऊन फस्त केला.

प्रथमच जर त्यांच्या मायावी बोलण्याला मीं भीक घातली नसती तर !!”

१९

जेव्हा अत्तर हिन्दुस्थानांत
अीस्ट इन्डिया कंपनीचे

राज्य झाले तेव्हा हे दुकानदार दिल्लीला जावून बादशहाची खुशामत करून त्याच्याकडून कसले तरी फरमान घेवून येत आणि त्याच्या जोरावर बंगालसारख्या समृद्ध प्रदेशांत ठिकठिकाणी चौक्या बसवून बादशहाच्या नांवाने नाना प्रकारचे कर शुपटीत असत. कित्येकजण तर फरमान असो नसो बादशहाचे नांव घेवून प्रजेला असे कांहीं नाडीत की, त्यांचेजवळ कांहींच रहात नसे. अशा लोकांच्या कठोरपणामुळेच भाषेमध्ये 'लुटणे' या अर्थी 'नागवणे' हा शब्द आला आहे. कारण अंगावर कपडादेखील ते राहू देत नसत.

पुढे जेव्हा या धूर्तानीं पाहिले की, मोगल राज्य डळमळीत आणि दुर्बल झाले आहे, लोक अनाथ आणि असहाय झाले आहेत, तेव्हा त्यांनीं बादशहाच्या फरमानाची आणि त्याचे सेवक होण्याची भाषा सोडून दिली आणि कंपनी बहादुरच्या नांवानेच निर्लेज्जपणे लोकांचा छळ आरंभिला.

अकदां अक अिग्रज सेनापति आपल्या सैन्यानिशीं बंगालमध्ये फिरत असतां अके ठिकाणीं लोक गांव सोडून जीव घेऊन पळत असतांना त्याचे दृष्टीस पडले. सेनापतीनें त्यांना थोपवून धरून विचारले—तुमच्यावर काय संकट आले आहे? कोण तुमच्यावर चढाओी करून आला आहे? मिळू नका, मला शक्य असेल तर मी तुमचे रक्षण करीन.

लोक म्हणाले, 'जर कोणी चढाओी करून आला तर आम्हीं स्वतःच त्याचा अलाज करू शकू. आम्हीं गांव खाली करीत आहोत याचें कारण निराळेंच आहे.

'आजपासून आमच्या गांवीं ब्रिटिश अदालत स्थापन होणार आहे. तिच्या लुटी-पासून कांहींच रक्षण नसल्यामुळें आम्हीं गांव सोडण्याचें ठरविलें आहे.'

ब्रिटिश सेनापतीला देखील वाटलें असेल कीं, या संकटांतून मी या लोकांना कसें काय वांचविणार ? विचान्यानें फक्त ही गोष्ट आपल्या वासरींत (डायरींत) नमूद मात्र करून ठेविली.

कंपनी सरकारच्या कारकुनांची हीं करतूतें मनुष्यस्वभावाला सोडून थोडेंच आहेत ? आपल्या वासनादेखील आत्मदेवाच्या राज्यांत - या शरीरांत असाच धुमाकूळ घालतात. प्रथम प्रथम धार्मिक आचार, कर्तव्यबुद्धि, परोपकार, शास्त्रीय प्रयोग वगैरे बहाणे पुढें करून वासनातृप्तीचे मार्ग शोधून काढले जातात आणि चारित्र्यबळ, संयम-शक्ति आणि पवित्रता नष्ट करतात. आणि पुढें जेव्हां खात्री होते कीं, मनुष्याचें हृदय अगदींच दुर्बळ झालें आहे, त्याच्यांत त्राण अुरलें नाहीं तेव्हां सर्व प्रकारची आत्मबंधना दूर सारून आणि आणि दंभाचा पडदादेखील फाडून टाकून, निर्लेज्जपणें सडेतोड भाषा बोलूं लागतात ; आणि आत्म्याची अूर्ध्वगति रोकतात. या वाटमाऱ्यांना प्रथमपासूनच ओळखलें पाहिजे. प्रथमच त्यांच्या तावडींत सांपडावयाला नको. 'तयोर्न वशमागच्छेत् ।'

तारा तोमार नामे वाटेर माझे

मासुल लय जे धरि ।

देखि शेषे घाटे असे

नाअिको पारेर कडि ।

तारा तोमार काजेर भाने

नाश करे गो धने प्राणे,

सामान्य जा आछे आमार

लय ता अपहरि ।

१. मासुल - महसूल, कर. २. कडी - कवडी.

तारा तोमार नामे वाटेर माझे ५१३

आजके आमि चिनेछि सेअि

छद्मवेशी-दले ।

ताराओ आमाय चिनेछे हाय

शक्तिविहीन ब'ले ।

गोपन मूर्ति छेडेछे ताअि,

छज्जाशरम आर किछु नाअि,

दाँडियेछे आज माथा तुले

पथ अवरोध करि ।

“हे राजेश्वरा, ते तुझ्या राजमार्गावर ठाणें देअून तुझ्या नांवांनं कर वसूल करतात. पुढें जेव्हां नदी ओलांडण्याची पाळी येते तेव्हां तरीचें (होडीचें) भाडें चुकविण्यासाठीं घाटावर खिसा चांचपून पहावें तर अेक कवडीहि अुरली नाहीं. ते तुझ्या कामाचा बहाणा पुढें करून धन, प्राण सगळ्याचा सत्यानाश करतात आणि जी कांहीं चीजवस्त आमचे जवळ असेल तिचें अपहरण करतात.

आतां तर स्थिति अधिकच विघडली आहे. हे छद्मवेशानें येणारे तोतये राजसेवक आहेत असें आम्हीं आजच ओळखलें. हाय रे दुर्दैवा, अितक्यांत त्यांनाहि कळून चुकलें कीं, आम्हीहि शक्तिविहीन, असहाय, अनाथ आहोंत. आतां तर ते कसली लाजभीड ठेवणार ! त्यांनीं आपला कपटवेश आतां टाकून दिला आहे, आणि निर्लज्ज होअून वाटमाच्याप्रमाणें रस्त्यांत तोऱ्यांनं अुभे राहिले आहेत. आणि आमची वाट आडवीत आहेत. आतां हे कसचे आम्हांला जिवानिशीं सोडणार !!”

३. चिनेछि - (मी) ओळखतां ४. दाँडियेछे-अुभे राहिले आहेत.

२०

गीतें सांगितलें आहे कीं
ज गां त आ प ल्या

वाट्याला जी सामाजिक सेवा आली असेल ती अुत्तम रीतीनें बजावली असतां तीच परमेश्वराची पूजा होअूं शकते आणि तिच्या योगानें मनुष्याला जीवनसिद्धि प्राप्त होते.

“ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः । ”

अेक कवि म्हणतो “ जनसेवा ती अीश्वरसेवा. ”

टिळकांनीं भगवंताला ‘ जनतात्मा ’ म्हटलें आहे. जनतेमध्येच जगन्नाथाला ओळखलें पाहिजे. ही जी सर्वसामान्य साधना आहे ती सामान्य मनुष्याला साधणें कठीण जाते. याचें कारण त्याच्या स्वार्थी असामाजिक वृत्तीच होत. यज्ञ, दान, तप यासारखीं सामाजिक कामें मनुष्य जर प्रसन्नपणें आणि निरपेक्षपणें करूं लागला तर त्याचे क्युद्र, संकुचित आणि असामाजिक व्यक्तित्व नष्ट होअून जाअील आणि मग त्याच्या जीवनांत द्वैत असें रहाणार नाही.

मग तो कधीं असें म्हणणार नाही कीं, “ लोकांच्या सहवासाचा मला कंटाळा आला आहे. मला अेखाद्या कोपऱ्यांत बसून ध्यान करावयाचें आहे. ” ध्यान क्मावयाचें

असेल तर लोकहिताचेंच ध्यान करावें, औश्वराच्या प्राप्तीसाठीं जर अखादें योग्य तीर्थस्थान असेल तर तें लोकांचा बाजारहाटच होय. कारण तेथें सर्व लोक केवळ आपल्या वस्तूंचेच नव्हे तर आपल्या पुरुषार्थाचें आणि जीवनाचें आदान प्रदान करीत असतात. जगन्नाथाची भेट मंदिरांत होत नसून भर रस्त्यावर होते. अत्रें समजलें म्हणजे मनुष्याची साधना-विषयक कल्पनाच बदलून जातील. बाजारांत क्रयविक्रयाची जी घासाघीस चालते आणि जनसंमर्दाचा जो कोलाहल अेकू येतो त्यांतच आपल्याला त्या जगन्नाथाची मोहक मुरली अेकू आली पाहिजे. आणि दुःखसुखात्मक व्यवहाराच्या जगांतच आपल्याला साधनेचें वषेत्र सांपडलें पाहिजे. आप-परभाव दूर करून चांगले आणि वाडीट, सज्जन आणि दुर्जन असा भेदच जेथें अुरत नाही अशा प्रबळ प्रेमानें सर्वांशीं अेक्य साधणें याहून निराळी साधना ती काय असणार ?

देवाची मूर्ति रथांत बसवून माणसांकडून ती मंदिरापर्यंत खेंचून नेण्याचे दिवस आतां अुरले नाहीत. अुलट आतां आपण आपल्या प्राणाच्या रथांत बसून लोकसमाजाच्या हृदयामध्ये वास करणाऱ्या जगन्नाथाच्या सेवेसाठीं घर सोडून रस्त्यावर यावयाचे आहे आणि तेथेंच भगवंताचा आदेश आणि संदेश अेकिला पाहिजे आणि सेवापरायण हृदयांत तो धारण केला पाहिजे.

आमार अेकला घरेर ^१आडाल भेंगे

विशाल भवे

प्राणेर रथे बाहिर हते

पारब कबे ।

प्रबल प्रेमे सवार माझे

फिरब धेये सकल काजे,

हाटेर पथे तोमार साथे

मिलन हबे ।

प्राणेर रथे बाहिर हते

पारब कबे ।

१. आडाल-बंधन, आडकाठी.

निखिल आशा-आकांक्षा-मय

दुःखे सुखे

झाँप दिये तार तरंगपात

धरब बुके ।

मन्द-भालोर आघातवेगे

तोमार बुके खुठब जेगे,

शुनब वाणी विश्वजनेर

कलरवे ।

प्राणेर रथे बाहिर हते

पारब कबे ।

“ माझ्या या अेकाकी घराचा आडपडदा फाडून प्राणाच्या रथांत बसून या विशाल विश्वाच्या बाह्य प्रदेशांत मी केव्हां पोहोचू शकेन ? प्रबल प्रेमानें सर्वांच्यामध्ये सर्वांचें काम करण्यासाठीं मी केव्हां धावूं शकेन ? मला आतां कळून चुकलें आहे कीं तुझ्याशीं माझें मिलन लोकसमुदायाच्या बाजाराच्या रस्त्यावरच होणें शक्य आहे. या मिलनासाठीं प्राणाच्या रथांत बसून मी केव्हां बाहेर पडूं शकेन, बाहेर येअूं शकेन ?

सर्व आशा आणि आकांक्षा यांनीं भरलेल्या सुखदुःखांमध्ये अुडी घेअून लोक-स्वभावाच्या लाटांचे आघात मी माझ्या छातीवर केव्हां घेअूं शकेन, सहन करूं शकेन ? अिष्ट आणि अनिष्ट, चांगलें आणि वाअीट यांच्या आघातांच्या जोरानें मी तुझ्या हृदयांत जागृत होअून विश्वजनांच्या कलरवामध्ये तुझा संदेश मी अैकूं शकेन असें केव्हां होअील ? प्राणांच्या रथांत बसून मी घराबाहेर केव्हां येअूं शकेन ?”

२. झाँप दिये - अुडी घेअून. ३. बुके - छातीवर.

२१

जीश्वराची स्थापना करण्या- साठी प्रथम स्थानशुद्धि

करून आसन मांडावे लागते. आपला जीव लहान म्हणून जर लहानसें आसन मांडलें आणि त्यावर बसविण्यासाठी जीश्वराला लहान केलें तर त्याचें खरें दर्शन आपल्याला होणार नाही. तशा प्रकारची साधना खरी साधना न होतां केवळ मोहाची तंद्राच होतील. आपल्या लहानशा बाहुपाशांमध्ये जीश्वराला माववण्याचा प्रयत्न केला तर आपण केवळ स्वतःलाच आपल्या बाहुपाशांत बांधूं शकूं.

जेव्हां या अशेष विश्वामध्येच तो विश्वभर भरला आहे हें ओळखून त्याची प्राप्ति तेथें करण्याचा प्रयत्न करूं, तेव्हांच त्या हृदयेश्वराला आपल्या हृदयांत आणूं शकूं, पाहूं शकूं.

विश्वरूप दर्शन करावयाचें आहे काय ? तर ध्यान विचारांत घ्या आणि तसलें दर्शन जीश्वराकडे मागा. आपलें चित्त हा अेक मजवृत पण लुसलुशीत असा दैठ आहे. त्याच्यावर हें कमळाप्रमाणें फुललेलें सर्व विश्व धारण केलें गेलें आहे आणि त्या विश्व-कमळावर तुझा पूर्ण प्रकाश अेकसारखा वृष्टि करीत आहे असें हें तुझें नवीन विश्वरूपदर्शन मला घडव.

अेका आमि फिरव ना आर
 अेमन करे —
 निजेर मने कोणे कोणे
 मोहेर घोरे ।
 तोमाय अेकला बाहुर बाँधन दिये
 छोटो करे घिरते गिये
 आपनाके जे बाँधि केबल
 आपन डोरे ।

जखन आमि पाव तोमाय
 निखिल-माझे
 सेअि खने हृदये पाव
 हृदयराजे ।

अेअि चित्त आमार बृन्त केबल,
 तारि 'परे विश्वकमल ;
 तारि 'परे पूर्ण प्रकाश
 देखाओ मोरे ।

“ यापुढें मी आतां असा अेकटा फिरणार नाहीं. मोहाच्या घोर तंद्रेमध्ये आपल्या मनाच्या कोपऱ्याकोपऱ्यांत मी हिंडणार नाहीं. तुला माझ्या बाहूच्या बंधनांत बांधावयास गेलों आणि तुला लहान बनवून घेरून टाकण्याचा प्रयत्न केला तर आपल्या पाशांत मी स्वतःलाच केवळ बांधूं शकतो असा अनुभव आला आहे.

मी जेव्हां तुला या सर्व विश्वामध्ये पाहूं शकेन — मिळवूं शकेन त्याच क्षणीं तुझ्यासारख्या हृदयेश्वराला मी माझ्या हृदयांत आणूं शकेन — ठेवूं शकेन.

हें माझे चित्त जणुं काय फक्त देठ आहे, त्यावर हें विश्वकमळ विकसून सर्वत्र पसरलेलें आहे आणि त्याच्यावर पूर्ण प्रकाशरूपानें तूं पसरलेला आहेस असें

दर्शन मला दे. विश्वाला सोडून विश्वनाथाचें दर्शन होणें शक्य नाहीं हें आतां मला कळून चुकलें आहे. माझ्या व्यक्तित्वाचा विश्वाशीं संबंध आहे हें मी ओळखल्यानंतरच तूं मला प्रकाशरूपानें पावन करणार आहेस. मी जेव्हां विश्वाशीं अकरूप होऊन तेव्हांच तूं माझ्या हृदयांत विराजमान होणार आहेस हें मला आतां पटलें. आतां मी विश्वाला बाजूला सारून आपल्याच मनाच्या कोनाकोपऱ्यांत मूढ होऊन पडणार नाहीं.”

मी जेव्हां तू तसे
 करिते मी तू तसे
 । तू तसे

मनांत तू तसे तसे
 मी तसे तसे
 तू तसे तसे तसे
 । तसे तसे
 तसे तसे तसे तसे तसे
 तसे तसे तसे तसे
 तसे तसे तसे तसे

तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे
 तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे
 तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे
 तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे
 तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे
 तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे
 तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे
 तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे
 तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे
 तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे तसे

मन्दमधुर सुखे शोभाय
प्रेमके केन घुमे डोबाय ।
तोमार साथे जागते से चाय
आनन्दे पागल ।

नाच' जखन भीषण साजे
तीव्र तालेर आघात बाजे,
पालाय त्रासे पालाय लाजे
सन्देहविह्वल ।

सेभि प्रचंड मनोहरे
प्रेम जेन मोर बरण करे,
क्षुद्र आशार स्वर्ग ताहार
दिक से रसातल ।

“ माझे हें प्रेम भीरू नाही, हीनबल नाही, तें काय व्याकुळ होऊन फक्त अश्रु ढाळीत बसेल ?

मंदमधुर सुखांमध्ये आणि वरवरच्या शोभेमध्ये मला टाकून माझ्या प्रेमाला निद्रेमध्ये, स्वप्नमय जीवनामध्ये बुडवून कां टाकतोस ? माझे प्रेम आनंदानें पागल होऊन तुझ्याबरोबर जागूं पहातें, नाचूं पहातें. त्याचें तें कोड पुरीव.

तूं जेव्हां तुझ्या भीषण सरंजामानिशीं नाचूं लागतोस आणि तुझ्या तांडवाच्या तीव्र तालाचा आघात दणदणूं लागतो तेव्हां जे कोणी अश्रद्धाळू, दुःख-पेलव लोक संदेह-विह्वळ झाले असतील ते सर्व त्रस्त होऊन दूर पळून जातील.

अशा वेळीं माझ्या प्रेमानें त्या प्रचंड मनोहराचा स्वीकार करावा, त्याचा स्वयंवर करावा आणि आपल्या क्षुद्र आशेच्या स्वर्गाला त्यानें रसातळाला पोचवावें, हेंच मला हवें आहे. सुखासोयीच्या स्वप्नमय जीवनाची मला गोडी नाही. मला तुझ्या रुद्र आनंदाचा भागीदार होण्यांतच सार्थक वाटतें.

२३

देवाला अर्पण केलेला नैवेद्य
जर देव खाऊन टाकू लागला

तर किती लोक त्याला रोज सिष्टाच चारतील ? देवाची पूजा शेवटी आपल्याच पदरीं पडते, अशी खात्री असते म्हणूनच लोक त्याची षोडशोपचारें पूजा करतात. दगडाचा देव करावयाचा आणि मग म्हणावयाचें कीं, ' देव फक्त भावाचा भुकेलेला आहे, त्याला थोडेच हे राजविलास हवे आहेत ? '

अश्वराला राजा म्हणणें, पिता म्हणणें सोयीचें असतें. राजाला हृदयाची भक्ति अर्पण करावयाची आणि त्याच्याकडून सर्व प्रकारचे ऐहिक भाग्य मिळवावयाचें. अश्वराला पिता म्हणावयाचें आणि त्याच्याकडून स्वतःची संभाळ करवून घ्यावयाची. अश्वराला माता म्हणावयाचें आणि तिच्याकडून लाड करवून घ्यावयाचे आणि आपलें जर चुकलें तर पुनः म्हणावयाचें - ' कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति । ' अश्वराला वाटाड्या म्हणावयाचें आणि त्याचेकडून हात धरवून घेऊन जीवनपथ सुरक्षित करावयाचा. हा सर्व सौदा फायद्यांतील आहे. पण, अश्वराला सखा किंवा भाऊ म्हणून ओळखू लागलों तर जगांतील सर्व सुखी दुःखी, समर्थ दुर्बळ, ज्ञानी अज्ञानी लोकांना आपलेपणानें वागवावें लागेल आणि मग त्याग, दान, सेवा यांचें शुक्लकाष्ठ मार्गें लावून घ्यावें लागेल.

देवता जेने दूरे रअि दाँहाये, ६१

देवता जेने दूरे रअि दाँडाये,

आपन जेने आदर करि ने ।

पिता बले प्रणाम करि पाये,

बन्धु बले दु हात धरि ने ।

आपनि तुमि अति सहज प्रेमे

आमार हये अेले जेथाय नेमे

सेथाय सुखे बुकेर मध्ये धरे

संगी बले तोमाय वरि ने ।

भाअि तुमि जे भाअियेर माझे, प्रभु,

तादेर पाने ताकाअि ना जे तबु,

भाअियेर साथे भाग करे मोर धन

तोमार मुठा केन भरि ने ।

छुटे अेसे सवार सुखे दुखे

दाँडाअि ने तो तोमारअि सन्मुखे,

सँपिये प्राण क्लान्तिविहीन काजे

प्राणसागरे झँपिये पडि ने ।

“ तुला देवता समजून तुझ्यापासून मी दूर अुभा रहातो; आत्मीय समजून आपुलकीने मी तुझा आदर करीत नाहीं.

मी तुला पिता म्हणून तुझ्या पायावर लोटांगण घेतों—तुझी चरणवंदना करतो पण तुला भाअू म्हणून दोन्ही हातांनी कवटाळीत नाहीं. तूं जेथें अत्यंत स्वाभाविक अकारण प्रेमानें अुच्चासनावरून अुतरून आमचा होअून आपण होअून येतोस तिथें तुला आपला सौंगडी म्हणून छातीशीं कवटाळण्याचें मला सुचलें नाहीं.

तूं खरोखर आमचा भाअू आहेंस. जगांतील सर्व मानवबंधूंच्या हृदयांत तूं विराजमान आहेंस, पण सर्व बंधूंकडे पाहून त्यांच्या चेहऱ्यांत तुझे दर्शन

करावें आणि आपल्या सर्वस्वाची त्यांच्याशीं वांटणी करून तुझ्या मुठी भरून टाकाव्यात हेहि मला सुचत नाहीं.

आपल्या संकुचित व्यक्तित्वांतून सुटून निघून सर्वांच्या सुखदुःखांशीं अकरूप होऊन मी तुझ्यासमोर अजून अुमा राहिलों नाहीं आणि हे क्षुद्र प्राण अर्पण करून जेथें कसलाच थकवा नाहीं अशा मानवसेवेच्या विश्वकार्यांत पडून प्राण-सागराशीं अकरूप व्हावयाचें अजून मला पटलेलें नाहीं.

तसें जेव्हां घडेल तेव्हांच मी तुझा होऊन आणि तूं माझा होशील. तेव्हांच मला सायुज्यमुक्ति मिळेल."

२४

आयुष्यांत लहानमोठ्या अनेक वासना आपल्या

जिवनांत येऊन जातात, आणि निरनिराळ्या वेळीं आपल्या जीवनाचा लहान वा मोठा भाग व्यर्थ रून टाकतात. ज्यावेळीं जी वासना प्रबळ होते त्यावेळीं तीच जीवनसर्वस्व आहे असें त्या वेळापुरतें वाटतें. पण ती तृप्त झाली, ओसरली किंवा विरून गेली म्हणजे वरवर तरी निदान तिचा मागमूसहि रहात नाही.

जीवन हें असेंच असावयाचें. पण अशा वासना कितीहि उठल्या आणि कशाहि तृप्त झाल्या तरी त्यायोगें जीवन समृद्ध होतेंच असे नाही. असलें सामान्य जीवन त्याच्याप्रमाणें नीरस असण्याचाच संभव अधिक, अथळ तर असतेंच.

पण जेव्हां मनुष्याला अखादी दारुण व्यथा घेते आणि त्याच्या जीवनाच्या सर्व क्षणांमध्ये सूत्राप्रमाणें अनुस्यूत होते तेव्हांच तें जीवन सारगर्भ आणि पारमार्थिक (serious) बनतें.

वेदना नसली आणि अखादी महत्त्वाकांक्षा मनुष्याला चिकटली असली तरीहि तोच परिणाम होतो. किंवा जर अकहि महत्त्वाकांक्षा नसली, स्वार्थाच्या अभिमानाचा लवलेश नसला पण मनुष्याला जर अखाद्या मिशनची बाधा झाली असली - होय, जर अखाद्या

मिशननें माणसाला भुताप्रमाणें : झपाटलें तर त्याला बाधाच म्हटलें पाहिजे - तर त्याच्या सिद्धीसाठीं मनुष्य बारीक सारीक अितर सर्व गोष्टींची अुपेक्षा करूं लागतो आणि सर्व प्रयत्न अेकत्र करून अुत्कटतेनें आपले सर्व व्यापार चालवूं लागतो. अशा तऱ्हेनें जेव्हां संबंध जीवनाचें आमूल मंथन होअूं लागतें तेव्हां अगदीं खोलांतील देखील ठाव वर येअून स्पष्ट दिसूं लागतात.

आतां जर मनुष्यानें ठरविलें कीं जीवनामध्ये अीश्वराचेंच दर्शन करावयाचें, जें कांहीं करूं तें त्याच्या प्रीत्यर्थ, जें कांहीं मनामध्ये आणूं तें त्याचें स्मरण कायम राखूनच, तर मग सर्व कर्मे अुत्कटपणें करून देखील त्याचा स्वतःचा असा निराळा आग्रह रहातच नाहीं. अीश्वरी कार्य तेंच आपलें कार्य अशी दृढ भावना झाली म्हणजे सर्व अस्वस्थता दूर होते आणि मनुष्य अीश्वरी योजनेला अनुकूल होअून स्वातीच्या शिंपेप्रमाणें अीश्वरी प्रेरणेच्या पर्जन्यबिंदूची वाट पहात रहातो. मग तो अीश्वराला म्हणतो -

मुख फिराये रव तोमार पाने

अेअि अिच्छाटि सफल करो प्राणे ।

केबल थाका, केबल चेये थाका,

केबल आमार मनटि तुले राखा,

सकल व्यथा सकल आकांक्षाय

सकल दिनेर काजेरअि माझखाने ।

नाना अिच्छा धाय नाना दिक्-पाने,

अेकटि अिच्छा सफल करो प्राणे ।

सेअि अिच्छाटि रातेर परे राते

जागे जेन अेकेर वेदनाते,

दिनेर परे दिनके जेन गाँथे

अेकेर सूत्रे अेक आनन्दगाने ।

“ माझे तोंड मीं नेहमीं तुझेकडेच फिरवून असावें अेवढी अेकच अिच्छा, हे प्रेमवंता, माझ्या प्राणांमध्ये सिद्ध कर ; मीं फक्त असावें, केवळ पहात रहावें,

माझे मन केवळ तुझेकडे अुद्ग्रीव करून ठेवावे. माझ्या सर्व व्यथांमध्ये, सर्व आकांक्षांमध्ये आणि सर्व दिवसांच्या कामांमध्ये – जीवनकार्यामध्ये ही अेकच अिच्छा रहावी आणि पूर्ण व्हावी असें कर.

स्वाभाविकपणे अनेक अिच्छा, माझ्या अनेक वासना अनेक दिशांनी वहातात. त्या धांवते, पण फक्त अेकच अिच्छा तूं माझ्या जीवनामध्ये आणि प्राणांमध्ये सफल कर.

रात्री मागून रात्री येतात आणि अेकाच वेदनेने बांधल्या जातात. त्या वेदनांमध्ये ही अेकच अिच्छा जागृत रहावी असें कर.

दिवसामागून दिवस येतात. तेथेहि याच अेका अिच्छेच्या सूत्राने, या अेकच आनन्दगायनाने हे सर्व दिवस अेकत्र ओवले जावेत असें कर. ही माझी अेकच अिच्छा परिपूर्ण होवो आणि मला तुझे अखंड दर्शन घडो. म्हणजे मी कृतार्थ झालों.”

२५

हृदय जर सूक्ष्म-वेदी * (Sensitive) असेल तर

पावसाळा आल्याबरोबर ऋतूचा अनुमाद त्यांत शिरल्यावांचून रहाणार नाही.

असें सांगतात कीं पाअूस यावयाचा असला म्हणजे कोव्याच्या चामडीला त्याचें ज्ञान होतें व माशा पकडण्याचें आपलें जाळें तो तावडतोव आडव्याचें अुभें करून टाकतो आणि अशा रीतीनें पावसाच्या थेंबांपासून ज्याळें वांचवितो. कांहीं पाकोव्या तुफान यावयाचें असलें म्हणजे कित्येक तास अगोदर अस्वस्थ होतात आणि निरनिराव्या पक्यांच्या घट्यांकडे जाअून घिरट्या घालून त्यांना येणाऱ्या वादळाची सूचना देतात. पक्यांनाहि ही सूचना समजते आणि तावडतोव ते आपापलीं घरतीं सुरक्षित करून टाकतात. हीं सर्व सूक्ष्म-वेदितेचीं अुदाहरणें आहेत. हवेंत यत्किंचित् फरक पडला कीं या प्राण्यांना त्याचा बोध होतो.

ज्याचें हृदय कलात्मक आहे अथवा आध्यात्मिक कषेत्रांत पुढें गेलें आहे त्याला साही ऋतु हे केवळ बाह्य परिवर्तनाचें नव्हे तर आंतरिक जागृतीचें कारण होअून बसतात. बाह्य

* गंभीर-वेदी- Thick skinned. सूक्ष्मवेदी नव्हे तो.

प्रकृति आणि मानसिक भावना यांच्यामध्ये सामंजस्य स्थापित झाल्यामुळे असा मनुष्य सृष्टिबरोबर तद्रूप होऊन जातो आणि मग प्रत्येक ऋतूतील आध्यात्मिक रहस्य ओळखू शकतो.

आवार असेछे आषाढ आकाश छेये,
आसे वृष्टि सुवास वातास बेये ।

अभि पुरातन हृदय आमार आजि
पुलके दुलिया अुठिछे आवार बाजि
नूतन मेघेर घनिमार पाने चेये ।
आवार असेछे आषाढ आकाश छेये ।

रहिया रहिया विपुल माठेर 'परे
नव तृणदले बादलेर छाया पड़े ।

'असेछे असेछे' अभि कथा बले प्राण,
'असेछे असेछे' अुठितेछे अभि गान,
नयने असेछे, हृदये असेछे घेये ।
आवार आषाढ असेछे आकाश छेये ।

“पुनः अेकदां आकाश व्यापून आषाढ आला आहे आणि वाऱ्याच्या लहरीबरोबर वृष्टीचा सुवासहि पुनः अनुभवास येअूं लागला आहे. सृष्टि अुन्मत्त होअून घमघमूं लागली तर आश्चर्य काय ? माझे हें म्हातारें झालेलें हृदय देखील आज पुनः नव मेघांच्या सघनतेकडे पाहून सजीवन होअून पुलकित होअूं लागलें आहे. कारण, आकाशामध्ये आषाढ पुनः अेकदां पसरलेला आहे.

विशाळ कुरणांतील तृणदलांवर पहा कशी ढगांची छाया राहून राहून नाचत आहे. हें सर्व पाहून माझा प्राण आरोळ्या ठोकीत आहे कीं 'तो येत आहे' 'पहा तो येत आहे' आणि त्याबरोबर आसपासची सृष्टिहि जणूं प्रतिध्वनि करीत गाअूं लागली आहे. 'खरेंच, तो येत आहे' 'तो येत आहे.'

पहा तो आला आणि डोळ्यांत भरला, धांवत धांवत हृदयांत शिरला. अरे हा आषाढ जो पुनः आला तो सगळ्या आकाशाला व्यापून बसला आहे.”

आवार असेछे आषाढ आकाश छेये

मंगला ग्रह संपादन, मंग. स्वभाव.
अनुक्रम ११५५
आदि ११५५ नों दि १५५५

२६

वेळूची नळी सरळ असली
आणि दोन्हीकडून मोकळी

असली म्हणजे झालें, मागाल ते सुर ती देऊं शकते. भक्त नेहमीं स्वतः भगवंताच्या हातांतील सुरली होऊं अिच्छतो. मग ती सुरली गायकाचा प्राण आरपार वाहूं देते. त्याला गाऊं देते. पण स्वतः अलिप्तच रहाते. भक्त म्हणतो मला तसें नाहीं रहावयाचें. तेल भरलेल्या दिव्यांत वात ठेवल्याबरोबर ज्याप्रमाणें ती तेल शोषून घेते आणि तेलानें थबथब भरून जाते त्याचप्रमाणें आपल्या जीवनांत भगवंताचा स्नेह थबथवून भरून जावा हीच भक्ताची ऐक्यमात्र अिच्छा असते. वात लहान आहे म्हणून कांहीं तेल तिचा अब्हेर करीत नाहीं. लहान तर लहान पण तिच्या जिवप्रमाणें तिला तेल भरपूर मिळतेंच आणि तिला जर ज्योत पेटवावयाची असेल तर जेवढी ज्योत वातीला झेपेल तेवढी ज्योत पेटवत ठेवणें हें त्या स्नेहाचेंच - तेलाचेंच काम. वातीकडे कुठूनहि पहा, त्यांत तेलच भरलेलें असेल. ज्योतीला कशीहि तपासा, तांत तेलच जळत असेल. वातींत अकहि असें स्थान नाहीं कीं जेथें तेलाला पोहोंचतां येत नाहीं. कारण वात तेलासाठीं अंतर्बाह्य अुघडीच असते -- अनुकूलच असते.

अभि मोर 'साध जेन अे जीवनमाझे
तव आनन्द महा संगीते बाजे ।

तोमार आकाश, अुदार 'आलोकधारा,
द्वार छोटे देखे फेरे ना जेन गो तारा —
छय ऋतु जेन सहज नृत्ये आसे
अन्तरे मोर नित्य नृतन साजे ।

तव आनन्द आमार अंगे मने
बाधा जेन नाहि पाय कोनो आवरणे ।

तव आनन्द परम दुःखे मम
ज्वले अुठे जेन पुण्य - आलोक - सम,
तव आनन्द दीनता चूर्ण करि
फुटे अुठे फेटे आमार सकल काजे ।

“माझी अेवढीच मागणी आहे, अेवढेंच साध्य आहे, फक्त अेकच आकांक्षा आहे ती ही कीं माझ्या या जीवनामध्ये तुझ्या आनंदाचें महासंगीत अखंड वाजत रहावें. तुझे हें विपुल आकाश, तुझी ही अुदार आणि अनवरत प्रकाशाची धारा यांनीं माझे द्वार लहान आहे असें पाहून तोंड फिरवूं नये, मला सोडून जाअूं नये, अेवढें कर. साही ऋतु जणुं काय सहज नृत्य करीत करीत नित्य नवीं नवीं रूपें धारण करीत, नवे नवे साज सजून माझ्या अंतःकरणांत प्रगट व्हावेत व त्यांनीं आपला अखंड रास चालवावा.

कोणच्याहि आवरणाची आडकाठी राहणार नाहीं अशा रीतीनें माझ्या अंगाला आणि मनाला तुझ्या आनंदाचा कोमल स्पर्श व्हावा आणि माझ्या दुःखांत देखील, परमदुःखांत देखील तुझ्याच आनंदानें, पुण्यप्रकाशाप्रमाणें पेट घ्यावा. आणि त्यानें, त्या तुझ्या आनंदानें माझी सर्व दीनता चूर्ण करून माझ्या सर्व कामांमध्ये पारिजात फुलावा, त्याप्रमाणें फुलून जावें. अेवढी अेकच गोष्ट मला साधावयाची आहे. अेवढी अेकच मागणी मी मागत आहे, हीच अेक वासना हृदयांत भरून अुरली आहे.”

१. साध - अिच्छा. २. आलोक - प्रकाश.

२७

‘ उगाच : कशाला धडपड
करतोस ? सर्व कांहीं

येथल्या येथेच सोडून जावं लागणार. बरोबर कांहीं येणार नाही. ज्याला मी मी म्हणतोस तो देहदेखील बरोबर येणार नाही. सगेसोयरे येथेच राहतील. घरदार, धनसंपत्ति सोडतांना तुला रडू कोसळेल, पण बरोबर मात्र नेतां येणार नाही. म्हणून ही सगळी माया सोडून दे. कशाचीच आसक्ति ठेवू नकोस. निष्कारण पसारा वादविण्याचे भरीस पडू नकोस. इहलोकाचा विचारच सोडून दे आणि परलोकाची तयारी कर. ’—असा उपदेश आजवर आपण ऐकत आलों आहोंत. हा उपदेश मनावर ठसू लागला म्हणजे केव्हां केव्हां वाटू लागते कीं, आपण या जगांत आलों हीच एक मोठी चूक झालेली आहे. अरे, आलों ते आलों ; नि यांत गूंतूनहि गेलों ! आतां या गुंतागुंतींतून कसे सुटावे ? हाच काय तो खरा शहाणा प्रश्न आहे. सर्व प्रकारें उदासीन व्हावे, अलिप्त राहावे आणि सुटून जावे हीच काय ती खरी साधना असें मनाला वारंवार वाटू लागते.

पण कोण जाणें कां, ही भावना दृढपणें टिकतच नाही. माया-मोह जबरदस्त आहे म्हणून असें होत असेल असें आपण आजवर मानून चाललों. पण ही जी वैराग्यभावना म्हणून आपण स्वीकारली तिच्या मुळाशीच कांहीं चूक तर नसेल ना ? संसार व्यर्थ आहे

हा सिद्धान्त खरा असेल पण वैराग्य किंवा जीवनाची शून्यता हेंच जीवनाचें खरें रहस्य आहे असेंहि पटत नाही.

वैराग्याचा सिद्धांतहि खरोखर पाहातां व्यर्थ आहे असेंहि नसेल कशावरून ? हा संसार जसा पोकळ आहे तसें वैराग्यहि पोकळ असण्याचा संभव कमी नाही आणि म्हणूनच वैराग्य पुनः पुन्हा मनावर ठसून देखील टिकत नसावें.

या जगांत आलों आहोंत, जन्मभर कांहीं ना कांहीं मिळवीत असतो. हें सर्व चूक आहे असें म्हणण्यापेक्षा याचा कसा काय उपयोग करावा हें आपल्याला अजून समजलें नाही असें मानून, जुन्या चाकोरींतून जाण्याचें सोडून देऊन जीवनाचा आणि मरणाचा नव्यानें विचार कां करूं नये ?

मेल्यानंतर सर्व कांहीं मागे टाकून जावयाचें आहे असें समजल्यानें जीवन शुद्ध आणि समृद्ध होतें का ? जीवन कृतार्थ होतें का ? जर तसें होत नसेल आणि केवळ वैफल्यच पदरीं पडत असेल तर आपल्या शोधाची दिशा बदललीच पाहिजे.

जन्मापासून मरणापर्यंत आपण जें कांहीं गोळा करतो तें सर्वच्या सर्व बरोबर न्यावें लागणार, यांतलें कांहीं अेक सुटणार नाही अशी जर खात्री झाली तर मनुष्य संग्रह करतांना चांगलाच विचार करील. पायीं प्रवासाला जातांना ज्याप्रमाणें मनुष्य बेताचेंच सामान बरोबर बाळगतो, ओझे वाडूं देत नाही, त्याप्रमाणें या जीवनांत देखील कचरा—संग्रहाचा कचरा गोळा करतां कामा नये. जें कांहीं सारभूत असेल, रहस्यमय असेल, आत्मवैभव वृद्धिंगत करणारें असेल तेंच बरोबर बाळगलें पाहिजे. विश्वस्वामीच्या या विशाल भांडारांत आल्यानंतर येथून करंटेपणानें रिकाम्या हातानें जावयाचें नाही. येथें जें घेऊं तें मिळणार तर आहेच. जशी पारख असेल तशीच रत्नें आपल्याला घेतां येतील. येथें कांचहि गोळा करतां येतील आणि रत्नेंहि गोळा करतां येतील. येथें पाचोळाहि भरला आहे आणि फुलेंहि बहरलीं आहेत. जशी अभिरुचि असेल तसें घ्यावें. घेण्यांतच जर चूक झाली असली तर वेळींच शहाणे होऊन जेथलें तिथेंच सोडून दिलें पाहिजे. या विश्वभांडारांतून— Universal Stores—मधून बाहेर पडतांना आपण पसंत केलेलें सर्व कांहीं आपल्याला स्वतः उचलून न्यावें लागणार म्हणून वेंचीव आणि उत्कृष्ट मालच घेतलेला बरा. तरच येथें आल्याचें सार्थक होईल. शिवाय येथून अधिकाधिक उपयोगी समृद्धि आपण गोळा केली

के बले सब फेले जाचि ८१

आहे असें समाधानहि बरोबर घेतां आलें पाहिजे. जीवनयात्रा सफळ करावयाची म्हणजे ही नवी साधना स्वीकारलीच पाहिजे.

के बले सब फेले जावि
मरण हाते धरवे जबे ।
जीवने तुजि जा नियेछिस
मरणे सब निते हवे ।
एजि भरा भाण्डारे एसे
शून्य कि तुजि जावि शेषे ।
नेवार मतो जा आछे तोर
भालो करे ने तुजि तबे ।

आवर्जनार अनेक बोझा
जमियेछिस जे निरबधि,
बेंचे जावि, जावार बेला
क्षय करे सब जास रे जदि ।
एसेछि एइ पृथिवीते,
हेथाय हवे सेजे निते —
राजार बेशे चल रे हेसे
मृत्युपारेरे से अुत्सबे ।

‘मरण जेव्हां तुला हातांत धरील, पंज्यांत पकडील, तेव्हां तुला सर्व कांहीं सोडून जावें लागणार आहे’ असें तुला कोणीं सांगितलें ? आयुष्यभर तूं जें कांहीं गोळा केलें असेल तें सर्व बावारे, तुला बरोबर न्यावें लागणार आहे.

या भरलेल्या भाण्डारांत येऊन तूं काय रिकाम्या हातानें शून्यपणें परत जाणार आहेस ? नेण्याजोगें जें कांहीं तुजजवळ असेल — तूं गोळा केलें असशील तें सर्व नीट बांधून बरोबर घेऊन चल.

२८

मानपान, अषआराम, सुख- समृद्धि यांच्यायोगें जीवन

कृतार्थ होअुं शकत नाही. हे माझ्या जीवा, जर तुला आपलें सार्थक व्हावें असें वाटत असेल तर सर्व कांहीं सोडून, हंसतमुखानें तुला रस्त्यावर आलें पाहिजे, आणि सर्वसामान्य लोकांत जे अपमानित आहेत - पददलित आहेत त्यांच्याशीं अकरूप झालें पाहिजे. त्यांना जें दुःख सहन करावें लागतें तें तुला राजीखुशीनें आपल्यावर ओढवून घेतलें पाहिजे. कांत्र्यांचा हार गळ्यांत घातला पाहिजे. जेथें दुःखी लोकांना मुक्ताव्यानें रहावें लागतें त्या धुळींत तूं आपलें डोकें खुपसून घेतलें पाहिजेस आणि त्यागांत जें सुख आहे, सर्वस्व सोडून दिल्यानें जी कांहीं योग्यता प्राप्त होते त्यांतील आनंद चाखला पाहिजेस.

स्वेच्छा-स्वीकृत गरिबी आणि दलित लोकांशीं साधलेलें हृदयाचें अक्य हीच सर्वांत मोठी साधना आहे. या साधनेच्या योगानें तुझें हृदय परिपुष्ट होतील, जीवन समृद्ध होतील आणि तुला अुच्च जीवनाचा खरा आनंद प्राप्त होतील. त्यागाचा अुपभोग कर असें जें ऋषींनीं सांगितलें आणि जें कांहीं आहे तें अीश्वरानें भरलें आहे असें पहा, म्हणून जी साधना त्यांनीं सांगितली त्यांतच जीवनाचा खरा आनंदरस भरलेला आहे. सर्वांच्या सुखासाठीं, सर्वांच्या आनंदासाठीं स्वतः शून्यरूप होणें आणि चूर्ण होअून स्वतःचा बलि देणें यांतच खरें सार्थक आहे.

मानेर आसन, आरामशयन
 नय तो तोमार तरे ।
 सब छेडे आज खुशि हये
 चलो पथेर, परे ।
 अेसो, बन्धु, तोमरा सवे
 अेकसाथे सब बाहिर हवे,
 आजके जात्रा करव मोरा
 अमानितेर घरे ।

निन्दा परव भूषण क'रे
 काँटार कण्ठहार ;
 माथाय करे तुले लव
 अपमानेर भार ।
 दुःखीर शेष आलय जेथा
 सेअि धुलाते लुटाअि माथा,
 त्यागेर शून्यपात्रटि निअि
 आनन्दरस भ'रे ।

“ हे माझ्या जीवा, मानाचें उच्चासन आणि आरामाचें मऊ शयन हीं तुझ्या-
 साठीं नाहींत. या सर्व सुखसमृद्धीच्या गोष्टी सोडून देऊन अगदीं प्रसन्नतेनें
 रस्त्यावर येऊन उभा रहा आणि गर्जना करून म्हण कीं, हे बांधवहो, तुम्ही
 सर्व मजकडे या, आपण सर्व मिळून घराबाहेर पडूंया. आज आपण अपमानित
 लोकांच्या क्षुद्र पण पवित्र घराची यात्रा करूं या.

निंदेला भूषण समजून आपण धारण करूं. कांट्यांचा कंठहार बनवूं आणि
 अपमानाचा सर्व भार डोक्यावर घेऊन वहन करूं. दुःखी लोकांचें जें अंतिम
 घर आहे त्या धुळीमध्ये आपण आपले डोकें माखून घेऊं आणि त्यागाच्या शून्य

पात्रामध्ये आनन्दरस भरून भरून पिऊन घेऊं. पात्र अगदी रिकामें केल्यावांचून आनन्दरस त्यांत मावतच नाही. सर्वस्वाचा त्याग केला म्हणजे मात्र आनन्दरस कसा अगदी कांठापर्यन्त भरला जातो आणि मग तो आपल्याला आकंठ पितां येतो, जे त्यागवीर असतील त्यांनाच हा रसस्वाद मिळणार आहे.”

२९

अेका यहूदी पैगंबराचें वचन आहे कीं आपण जेव्हां

जन्माला येतों तेव्हां अंगदीं अुघडे नागडे असतों. आणि जेव्हां या जगांतील वास्तव्य संपवून आपण परत जातों तेव्हांहि या पार्थिव जगांतील कांहींच बरोबर घेअून जात नाहीं. येतांना निदान शरीर तरी बरोबर घेअून येतों, पण जातांना तेंहि येथें ठेवूनच जावयाचें असतें.

Naked we came into this world and naked we return. Blessed be the name of the Lord.

पण मधल्याकाळीं आपण केवढा मोठा व्याप अुत्पन्न करतों आणि कितीतरी पराक्रमाची हांव बाळगतां. मोठ्या हौशेनें आणि महत्त्वाकांक्षेनें आपण अेक भली मोठी सृष्टि निर्माण करतों, तिचा पसारा वाढवितों आणि शेवटीं स्वप्न विरावें त्याप्रमाणें सर्व कांहीं आटपतें घेअून पुनः होतों तसे असहाय - अेकाकी होअून जातों.

म्हणूनच वेदान्ती म्हणतात - जें आदीं नाहीं, अंतीं नाहीं तें मध्यें असलें काय - नसलें काय सारखेंच.

प्रभुगृह हते आसिले जेदिन ~~~~~ ८७

पण यांत मोठा फरक आहे. बाळपणीं आपण कितीहि अज्ञानी आणि असहाय असलों तरी सुस्वरूपानें सर्व प्रकारची शक्ति आपल्यामध्ये स्फुरत असते. जन्माला येतों ते अज्ञान, दुर्बलता आणि असहायता घेऊन येतों. पण चैतन्यशक्ति—प्राणशक्ति, अुमेद, अुत्साह, हिंमत हीं हळूहळू वाढत असतात. कारण त्यांचा अंकुर असतोच तसा जबरदस्त.

तेंच आयुष्य यथाकार्ळीं पुरें केलें म्हणजे ती शक्ति सर्व क्शीण होते. अुत्साह मंद पडतो, हिंमत ओसरते, श्रद्धा विरक्त होते आणि पराक्रमाचे ठिकाणीं अुपराम, शान्ति आणि समाधान येऊन बसतात. बाळपणचीं वर्धमान शक्ति जरी आतां क्शीण झाली असली तरी ज्ञान, अनुभव आणि आकलन यांचा सांठा वाढलेला असतो. आतां चित्तामध्ये गोंधळ नसतो. जीवनाचें रहस्य समजून आलें आहे, विग्रह संपला आहे. सर्वांशीं शान्ति आणि प्रेम यांचाच संबंध स्थापित झाला आहे. लहाणपणची असहायता असद्य होती पण ती भविष्याच्या अुमेदीमुळें मनाला खुपत नव्हती. आतांची असहायता स्थायी जरी असली तरी पुरुषार्थ पूर्ण झाल्यामुळें आणि सर्वत्र आत्मीयता स्थापित झाल्यामुळें आतांच्या असहायतेचें कांहींच वाटत नाही. आतां केवळ शान्ति, अवैर आणि प्रसन्नता हींच अुरलीं आहेत.

देवाच्या घरून जसें आलों तसेंच त्याच्या घरीं परत जात आहोंत. देवानें जसें पाठविलें तसेंच तो परत बोलावीत आहे.

फक्त पूर्वीं नव्हती ती शान्ति आणि प्रसन्नता या मात्र मिळविल्या. बाकी सर्व जें कांहीं येथें गोळा केलें तें येथेंच सोडून दिलें. जन्ममर लढलों आणि त्यांतून बोध काय घेतला — लढाओ ही व्यर्थ आहे. मैत्री, करुणा, मुदिता आणि अुपेक्षा* यांतच खरें आर्यत्व आहे. यांतच जीवनसाफल्य आहे. हीच कायती व्यक्तिगत जीवनाची चतुर्विध पुरुषार्थाची खरी कमाओ आहे.

सामाजिक जीवन देखील सरते शेवटीं हाच अनुभव क्मावून कृतार्थ होणार आहे.

* योग्यांच्या या जगासंबंधींच्या या चार भावना आहेत. याला बौद्ध साहित्यांत ब्रह्मविहार म्हणतात — सर्वांशीं मैत्रीनें वागावें, दुःखिताविषयीं करुणा असावी, दुसऱ्यांचें कल्याण झालेलें पाहून आनंदावें आणि दुष्टांप्रति शत्रुत्व नव्हे पण मात्र अुपेक्षावृत्ति असावी.

प्रभुगृह हते आसिले जेदिन

वीरेर दल

सेदिन कोथाय छिल जे लुकानो

विपुल बल ।

कोथाय बर्म, अख कोथाय,

क्षीण दरिद्र अति असहाय

चारि दिक् हते ऐसेछे आघात

अनर्गल —

प्रभुगृह हते आसिले जेदिन

वीरेर दल ।

प्रभुगृहमाझे फिरिले जे दिन

वीरेर दल

सेदिन कोथाय लुकालो आबार

विपुल बल ।

धनु शर असि कोथा गेल खसि,

शान्तिर हासि अुठिल ब्रिकशि,

चले गेले राखि सारा जीवनेर

सकल फल —

प्रभुगृहमाझे फिरिले जेदिन

वीरेर दल ।

“जेव्हां ते सर्व सुभट योद्धे स्वामीच्या दरबारगर्दीतून बाहेर निघाले तेव्हां त्यांची ती सर्व विपुल शक्ति कोठें लपलेली होती ? चिलखत कुठें होतें आणि शस्त्रें कुठें होतीं ? निघाले तेव्हां ते कसे क्षीण, दरिद्री आणि असहाय दिसत होते, आणि चारी बाजूनें त्यांचेवर शस्त्रास्त्रांचा भडिमार होत होता. प्रभूच्या गर्दीतून जेव्हां सैनिक बाहेर निघाले तेव्हां त्यांची अशी स्थिति होती.

प्रभुगृह हते आसिले जेदिन ////////////////////////////////////// ८९

आणि जेव्हां युद्ध आटोपून, सर्व प्रकारचा भीषण पराक्रम करून आणि महागांतला महाग विजय मिळवून प्रभुगृहीं परत आले तेव्हां त्यांनीं युद्धांत दाखविलेलें, त्यांचें तें जगाला चकित करणारें, सामर्थ्य कुठें पुन्हा लुप्त झालें ? त्यांचे ते धनुष्यबाण आणि त्यांची ती तलवार आतां कुठें गळून पडली होती ? आतां त्यांच्या चेहऱ्यावर वीरश्री नसून फक्त शान्तीची आणि स्नेहाची प्रसन्नताच आहे. संबंध जन्मभर पराक्रम करून त्यांनीं जें कांहीं मिळविलें तें सर्व आतां हातांतून अर्थात् जीवनांतून गळून पडलें आहे. ज्या दिवशीं ते योद्धे मालकाच्या गर्दीत (घरीं) परत आले तेव्हां त्यांच्या हातांत कांहींच उरलेलें नव्हतें. जसे सडे गेले तसेच ते सडे परत आले. फक्त त्यांच्या डोळ्यांत स्नेह भरलेला होता, त्यांच्या चेहऱ्यावर शान्तीची प्रसन्नता होती आणि कृतार्थ होऊन प्रभुचरणीं ते स्थान शोधीत होते. ते प्रवृत्त होऊन बाहेर निघाले आणि निवृत्त होऊन प्रभुचरणीं परत आले, पण जीवन मात्र कृतार्थ झालें.”

३०

दुधांत मिठाचा खडा पडला
दुःमहणजे जसें तें दूध नासून

जातें त्याचप्रमाणें जीवनांत जर अेखादी अमंगल वस्तु शिरली तर सगळें जीवन व्यर्थ होअून जातें, कितीहि पुरुषार्थ करा शेवटीं हातांत फळ कांहीं येत नाही अशी फसगत होते आणि जीवनाचा विरस होतो. तें अमंगल तत्त्व कितीहि क्युद्र का असेना, आपल्याला दूर करतां येत नाही आणि तें असल्यानें जीवनांत कोणचीच गोष्ट सारखी साधत नाही. दुदैव्याच्या हातचे फासे जसे कधीहि सारखे पडत नाहीत त्याचप्रमाणें अशा मनुष्याचा सर्व पुरुषार्थ व्यर्थ होअून फसगत झाल्याचीच वेदना अुरामध्ये अुरते. संगीतप्रेमी कवीला अशा स्थितीला अुपमा देण्यासाठीं वीणेचें स्मरण होणें स्वाभाविक आहे. म्हणून कवि म्हणतो —

१जडिये गेळे २सरू ३मोटा
दुटो तारे,
जीवनवीणा ठिक सुरे ताडि
बाजे ना रे ।

१. जडिये गेळे - गुंतल्या आहेत. २. सरू - बारीक. ३. मोटा - जाड.

जडिये गेळे सरू मोटा ~~~~~ ११

अ॒भि बे॒सुरो जटि॒लताय
 परान॑ आ॒मार मरे॑ व्य॒थाय,
 हठात्॑ आ॒मार गान॑ थे॒मे जाय
 बा॒रे बा॒रे ।
 जी॒वनवी॒णा ठि॒क सुरे॑ आ॒र
 बा॒जे ना॑ रे ।

अ॒भि वे॒दना॑ ब॒भिते॑ आ॒मि
 पा॒रि ना॑ जे,
 तो॒मार स॒भार प॑थे॒ असे॑
 म॒रि ला॒जे ।

तो॒मार जा॒रा गु॒णी आ॒छे
 ब॒सते॑ ना॒रि ता॑दे॒र का॒छे,
 दाँडि॒ये था॒कि स॒वार पा॒छे
 बा॒हिर-द्वारे॑ ।
 जी॒वनवी॒णा ठि॒क सुरे॑ आ॒र
 बा॒जे ना॑रे ।

“माझ्या जी॒वनवी॒णेंतील॑ जाड आणि बा॒रीक॑ अशा दोन तारा क॒शानें॑ तरी गुरफटून गेल्या आहेत, गुंतून एक झाल्या आहेत. त्यामुळे माझी ही जी॒वनवी॒णा ठीक॑ सुरेल वाजत नाही. या बेसूर जटिलतेमुळे माझा प्राण व्यथेनें जसा कांहीं मरत आहे आणि माझे गायन पुनः पुनः एकाएकीं थांबून जातें, कारण माझी जी॒वनवी॒णाच॑ ठीक सुरेलपणें वाजत नाही.

माझी वीणा बरोबर साथ देत नाही. ही वेदना मला कांहीं केल्या सहन होत नाही, म्हणून तुझ्या सभेच्या, तुझ्या दरबाराच्या वाटेवर येतांना सुद्धां मला

४. तादेर काछे - त्यांच्याजवळ.

मरणप्राय लाज वाटते. तुझ्या दरबारांतील जे इतर गुणी गायक-वादक आहेत त्यांच्याबरोबर मला बसतां येत नाहीं आणि म्हणूनच लाजेनें सर्वोंच्या मार्गे दरवाज्याच्या बाहेर मी आपला उभा आहे. माझी जीवनवीणा ठीक सुरानें वाजत नाहीं त्याला मी काय करूं ?

प्रभो, आतां माझें काय होईल ? मीं कशासाठीं जगावें ? माझी अशी फसगत काय म्हणून झाली ? माझ्या जीवनवीणेनें अगदीं आयत्यावेळीं मला दगा दिला आणि मला लाचार केलें.”

३१

पूर्णामध्ये अंशाचा अंतर्भाव
होतो ही गोष्ट कोणीहि कबूल

करील. पण विश्वाची लीला अशी कांहीं विचित्र आहे कीं, अंशामध्ये देखील पूर्ण साठवलेलें दिसून येतें. झाडाची अखादी फांदी तोडावी आणि जमिनींत पेरावी तर हळूहळू त्यांतूनच एक सबंध वृक्ष तयार होतो. फांदीच्या त्या तुकड्यांतूनच हळूहळू पाळेंमुळें उत्पन्न होतात. फांदीच्या प्रत्येक डोळ्यांतून एक एक अंकुर फुटूं लागतो. त्या अंकुराच्या फांद्या होतात आणि यथाकालीं तो वृक्ष फुलांफळांनीं लादला जातो. फांदीचा तुकडा, जो अंश होता, त्यांतूनच संपूर्ण झाड प्रकट झालें.

मनुष्याच्या साधनेंचेंहि असेंच आहे.

अखादा वैयाकरण शब्दतत्त्वाच्या मार्गें लागतो. भूक-तहान, सगे-सोयरे, स्त्री-पुत्र सर्वांना विसरून व्याकरणाचें रहस्य शोधावयास लागतो. पण तेंच रहस्य त्याला हळूहळू ज्ञानाच्या व्यापक क्षेत्राकडे घेऊन जातें. आणि जर त्याची ती ज्ञानोपासना अुकट, निष्ठायुक्त आणि संपूर्ण झाली तर ज्ञानाबरोबर त्याला जीवन-रहस्यहि उमगूं लागतें. अकाच विषयाचे अनुशीलन करतां करतां सर्वच ज्ञानाचा तो अधिकारी बनतो. 'अक साधे सब सधे' या न्यायानें अकांगी साधनेंतून त्याची सर्वांगीण अुन्नति होते.

संगीताच्या मार्गें लागलेला अखादा वेडा नादब्रह्माची अुपासना करूं लागतो आणि हळूहळू त्याचे चारहि पुरुषार्थ सिद्ध होअून तो मोक्ष्याचा अधिकारी होतो.

कोणत्याहि देवतेची अुपासना करा, जर तींत निष्ठा आणि चिकाटी असली तर ती अुपासना आणि ती देवता त्याला परमात्म्यापर्यन्त घेअून जातातच. 'सर्व-देव-नमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ।' कुटूनहि कसलीहि अुपासना चालवा शेवटीं ती सर्वेश्वर संपूर्णाकडेच घेअून जाणार.

कवीला काव्याचा छंद लागला. काव्य म्हणजे साहित्य, संगीत आणि कला यांची मुभग त्रिवेणी. मनांतून जो भाव जागला—अुठला त्याला व्यक्त करण्यासाठीं जसे विपुलार्थवाही आणि औचित्यपूर्ण शब्द शोधावे लागतात, त्याचप्रमाणें योग्य राग, ताल आणि सूरहि धरून आणावे लागतात; आणि भाषा, स्वर आणि लय सर्व कांहीं योग्य प्रमाणांत मांडून कलाविधानहि साधावयाचें असतें.

फक्त कवितादेवतेची अुपासना करावयास गेला पण ती देवता आपले पंचायतन घेअून आली. साहित्य-सरस्वति, नाद-ब्रह्म, कला-शारदा, ज्ञानदेव-गणपति आणि हृदयेश्वरी—जीवनानुभूति—सर्वांचीच त्याला अुपासना करावी लागली. गीतांतून जग सांपडलें अेवढेंच नव्हे तर जगत्-स्वामी सर्वेश्वराच्या चरणां पोंचण्याचा मार्गहि सांपडला. कोटूनहि चला शेवटीं विश्वस्वामी अंतरात्म्याकडेच आपण पोहोंचतां.

गान दिये जे तोमाय खुँजि

बाहिर-मने

चिरदिवस मोर जीवने ।

निये गेळे गान आमारे

घरे घरे द्वारे द्वारे

गान दिये हात बुलिये वेड्ढांअि

अेअि भुवने ।

कत शेखा सेञ्जि शेखालो,
 कत गोपन पथ देखालो,
 चिनिये दिल कत तारा
 हृद्गगने ।

विचित्र सुखदुखेर देशे
 रहस्यलोक घुरिये शेषे
 सन्ध्याबेलाय निये अेल
 कोन् भवने ।

कवि म्हणतो -

“गायनाच्याद्वारा मी बाह्य जगांत आणि हृदयाकाशांत जीवनभर तुला अखंड शोधत आहे. माझे गाणे मला घोघरी आणि दारोदारी घेऊन गेलं. माझ्या गायनाच्याद्वाराच मी हे सकल विश्व कुरवाळलं. या माझ्या गायनाने मला कितीतरी पाठ पढविले आहेत. कितीतरी बोध गळ्यांत उतरविला आहे, कितीतरी गूढ-पथ दाखविले आहेत आणि हृदयगगनांत उगवणाऱ्या कितीतरी दिव्य तारकांना ओळखण्यास शिकविले आहे. अशा रीतीने गायनाच्या सहवासांत सुखदुःखाने भरलेल्या या विचित्र जगाचा परिचय करीत करीत आणि त्याचीं सर्व रहस्ये अनेक प्रकारे उलगडीत या जीवनसंध्येपर्यन्त येऊन ठेपले आहे आणि पहातो तों त्या विश्वेश्वराच्या अद्भुत दिव्य प्रासादाच्या प्रत्यक्ष दारीच माझ्या गायनाने मला आणून पोचविले आहे.

या गायनाचा मी उतराही कसा होऊं ? या अेकट्या गायनाने मला सर्व कांहीं मिळवून दिले. आत्मपरिचय आणि भगवत्-कृपा दोन्हीही मला या गायनाने साधून दिली आणि माझे जीवन कृतार्थ आणि धन्य केले.”

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चेति षण्णां भग इति स्मृतिः ॥

ऐश्वर्य, धर्म, यश, श्री, ज्ञान आणि वैराग्य हे षड्गुण ते भग व यांनी जो अलंकृत तो भगवान.

होतो. जीवन-संधेच्या वेळीं देखील मनुष्याचें असेंच होतें. मनुष्य आपल्या संबंध आयुष्याचा आढावा काढतो— आपण काय काय केलें, कशासाठीं केलें, त्यांतून निष्पन्न काय झालें, पदरीं काय पडलें हें तो पाहूं लागला म्हणजे त्याची खात्री होते कीं, आपण कळत नकळत, बरीवाओट अीश्वरी सावषात्काराचीच साधना केली आहे. आपली सर्व प्रवृत्ति त्यालाच जवळ करण्यासाठीं होती. आणि आतां तर अितर सर्व रस विरून जाअून फक्त त्याच्या चरणीं पोंचण्याचीच तळमळ लागलेली आहे. ही तळमळ म्हणजे भगवंताला घातलेला नमस्कार.

हा नमस्कार म्हणजे नेहमींचा औपचारिक नमस्कार नव्हे. सम्राट जनकानें गुरुप्रसादानें शंका निवृत्त झाल्यानंतर याज्ञवल्क्याला म्हटलें, गुरुजी, मी आतां कृतार्थ झालों, माझें हें सगळें राज्य तर आपल्या चरणीं वाहतोंच पण त्याखेरीज स्वतःला देखील दास म्हणून सेवेसाठीं आपल्याला अर्पण करतो. “ माम् चैव दास्याय ”. त्याचप्रमाणें समस्त जीवन आणि श्रद्धा सर्व कांहीं ऐकत्र करून भगवंताला अर्पण करण्यासाठीं घातलेला तो हा नमस्कार असतो. यांत जीवनसर्वस्व येअून जातें आणि मागें कांहींच अुरत नाहीं.

ऐकटि नमस्कारे, प्रभु,

ऐकटि नमस्कारे

सकल देह लुटिये पडुक

तोमार ऐ संसारे ।

घन श्रावण-मेघेर मतो

रसेर भारे नम्र नत

ऐकटि नमस्कारे, प्रभु,

ऐकटि नमस्कारे

समस्त मन पडिया थाक् ।

तव भवन-द्वारे ।

नाना सुरेरे आकुल धारा

मिलिये दिये आत्महारा

अेकटल नडस्कारे, डुरडु,
अेकटल नडस्कारे
सडसुत गान सडडड हूक
नूरव डरररवररे ।
हंस डेडन डानस-डरतुरी,
तेडनल सारर डलवस-ररतुरल
अेकटल नडस्कारे, डुरडु,
अेकटल नडस्कारे
सडसुत डुररण अुडुडे ऑलुक
डरडडरण-डररे ।

“हे डूवलनडुरडु, डी तुलर असर अेकऑ नडसुकर डरलरवर कीं, डुडर नडसुकरर-सरडुीं डर संसरररूडुी तुडुडर ऑरणरऑुडर ठररुीं डरडुडर सडसुत शरीररनें लूेटरंगण डरलरवें.

शुररवणरऑुडर ऑुरण डेडरडुरडुडुं डूवलन-डरररनें नडुडु - नत हूअून तुडुडर डुररसरडरऑुडर डुवररीं डरडुडे सडसुत डन अेकरऑ नडसुकरररंत कूसऑून डडरवें.

अरऑवर गरडुलेलुडर डरडुडर असंखुड गरडुनरंऑे सुूर वुडरकुल डररररनीं अेकऑ हूअून तुडरनीं सुवतःलर वलसररवें अरणल तुलर डरतलुडर ऑरणरनुडर तुडर अेकर नडसुकररररुवर डरडुडे सडसुत गान डूडन-डरडरसरगररंत वललीन हूअून ऑरवें. अरणल डरनससुरुवरररऑे डरतुरी हंस डुडरडुरडुडुं अुऑुरेकडे - हलडरलुडरऑे डुलीकडे डुंऑणुडरसरठीं डुररनुडर डररीत असतरत, तुडरडुरडुडुं अेकर नडसुकरररंत डरडुडे सडसुत डुररण डलवसररतुर डरतुरर करीत डरडरडुतुडुडुडर डूलतीररलर ऑरअून डुंऑुं डेत.

डर अेकर शूवऑुडर नडसुकरररंत डुलर डुरुणुडुं कृतररुथ हूअुं डे. डुनः दुसरर नडसुकर डरलणुडरऑे अुरुंऑ नडे. अेवडेऑ डरन डुलर डे.”

अेकटल नडस्कारे, डुरडु ११

डुरररठी डुरंथ संडुरहलडु, ठरणुे. सुथऑडुत.

अनुकडु...३३२५२ वलः नलडुडु

३३

प्रभूनें स्वमुखानेंच सांगितलें
आहे कीं माझ्या विभूर्तीच्या

विस्ताराला अंतच नाही — ' नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे । ' आपण त्याला शोधावयास गेलों तर आपला जन्म संपेल पण शोध कांहीं संपणार नाही. एका जीवनाचा अनुभव घेऊन थकलों तर आपल्या डोळ्यांपुढें दुसऱ्या जीवनाचा नवा विस्तार खडा होतो आणि अशा रीतीनें नवीन नवीन जीवनाची नवी नवी विभूति आपण पहात जातो. हीं सर्व चित्रें दाखविणारा तो एकच आहे आणि अनुभव करून जन्मोजन्मीं आनन्दविभोर होणारे आपणहि एकच आहोंत. या ऐक्य-सूत्रानें अनन्त जन्मांची अनुभूति आपण एकत्र बाधूं शकतो. पण आपला शोध कांहीं संपतच नाही.

प्रभु ज्या अर्थी अनन्त आहे त्याअर्थी त्याच्या विभूर्तीना अन्त कुठून असणार ? म्हणूनच जेव्हां पहावें तेव्हां त्याची नवनवोन्मेषशालिनी लीला आपले नवीन नवीन प्रकार दाखवीतच असते.

हें जरी मीं ओळखलें तरी प्रभु पुनः कोणचें रूप धारण करून माझ्या रस्त्यावर हसत येऊन अुभा राहिल आणि मला हाताशीं धरून जवळ करील हें सांगतां येत नाही ; पण त्याला पहातांच माझ्या प्राणरूपी वीणिमध्ये नवीन भावनेचा घोर लागेल यांत मात्र शंका नाही. तुला शोधत असतां माझा तो शोध कधींच संपणार नाही

तोमाय खोंजा शेष हबे ना मोर

जबे आमार जनम हबे भोर ।

चले जाब नवजीवनलोके,

नूतन देखा जागबे आमार चोखे,

नवीन हये नूतन से आलोके

परब तब नबमिलन-दोर ।

तोमाय खोंजा शेष हबे ना मोर

तोमार अन्त नाअि गो अन्त नाअि,

बारे बारे नूतन लीला ताअि ।

आबार तुमि जानि ने कोन् बेशे

पथेर माझे दाँडाबे, नाथ, असे—

आमार अे हात धरबे काळे असे,

लगबे प्राणे नूतन भाबेर घोर ।

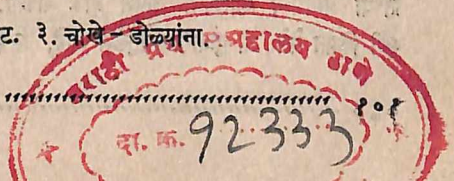
तोमाय खोंजा शेष हबे ना मोर ।

“ माझे एक जीवन जेव्हां पूर्ण होईल आणि दुसऱ्या जन्माच्या पहांटेंत मी पंचेन तेव्हां देखील मी चालविलेला तुझा शोध पूर्ण होणार नाही. जेव्हां मी नवजीवनाच्या नवीन लोकांत प्रवेश करीन तेव्हां माझ्या डोळ्यांमध्ये नवीं नवीं दृश्ये जागृत होतील. त्यावेळीं त्या नवीन प्रकाशांत सर्व कांहीं नवीन रूप धारण करेल आणि नवमीलनाच्या सूत्रानें मी तें सर्व नवीन दृश्यजात कंठहारा-प्रमाणें धारण करीन. पण मी चालविलेला तुझा शोध मात्र तेथें संपणार नाही.

अनंता, तुला अन्त नाही, खरोखर तुला अंत नाही. म्हणूनच तुझी लीला नित्यनूतन होऊन पुनः पुनः प्रगट होते. आतां पुनः तूं कोणच्या वेष्टानें रस्त्याच्या मध्ये हसत हसत अुभा राहशील आणि जवळ येऊन माझा हात धरशील हें मला ठाऊक नाही. पण त्यावेळीं माझ्या प्राणाला नूतन भावाचा घोर लागेल यांत शंका नाही. पण माझा तुझ्याविषयींचा शोध मात्र कधींच संपणार नाही. ”

१. खोंजा - शोध. २. मोर - पहांट. ३. चोखे - डोळ्यांना

तोमाय खोंजा शेष हबे ना मोर

३४

अनेक भाषांमध्ये 'आत्मा' शब्द ख्रीलिंगी आहे. फारशी

रूह, ग्रीक स्यूकि (Psychic), इंग्रजी सोल (Soul) हे शब्द तर ख्रीलिंगी आहेतच. पण रूहच्या नादाला लागून हिंदीमध्ये आत्मा शब्दहि ख्रीलिंगी झाला आहे. आपल्या अिकडे बैष्णव लोकांनी आत्म्यालाच श्रीकृष्णाच्या विरहाने झुरणाऱ्या गोपीचे रूप दिले आहे.

आत्म्याला ख्रीलिंगी का बनविले ? खी-स्वभावामध्ये जे कांहीं उत्कृष्ट आहे ते सर्व आत्म्याच्या गुणांमध्ये सांपडत असते. निष्ठा, भक्ति, सहनशक्ति, धीर आणि स्वात्मारपण हे सर्व खीजातीचे उत्कृष्ट गुण आहेत. तेच आपल्याला आत्मगुण म्हणून ओळखता येतात. यांपैकी निष्ठारूपी जो गुण आहे त्याच्यामुळे एक प्रकारची अलिप्तता येत असते; त्याची गोडी आणि त्याचे माहात्म्य समजले पाहिजे.

एखादी कुमारिका किंवा विधवा जगाच्या रहाटीमध्ये वावरत राहिल; परंतु ती जगाला अमुक मर्यादेच्या पुढे स्वतःजवळ येऊं देत नाही. जगाने स्वतःची पायरी ओळखूनच तिच्याशी वागले पाहिजे. या अलिप्ततेमध्येच तिचे पावित्र्य असते. या पावित्र्यामुळेच तिच्या प्रेमांमध्ये खोलपणा उत्पन्न होऊं शकतो. या अलिप्ततेमुळेच तिच्या आत्मारपणास खरी किंमत येते. जी कुमारी सर्वमुलभ आहे, प्रत्येकाला आपल्यामागे लागू देते किंवा

प्रत्येकाच्या मागें लागते ; जिला कुणीहि प्राप्त करावी ; तिला वेच्या म्हणतात. मग ती कितीहि उच्च कुळांतील असो, कितीहि गोड स्वभावाची असो आणि कितीहि संस्कारी असो.

पण जिनें स्वतःचें हृदय-सर्वस्व विशिष्ट व्यक्तीलाच अर्पण करण्यासाठीं पवित्र ठेविलें आहे, जिनें जगाशीं गोडपणें वागून देखील जगाला दूर ठेविलें आहे आणि जी फक्त आपल्या हृदयस्वामीसाठीच सुलभ आहे तिचें जीवन पवित्र तर असतेंच ; पण तिच्या जीवनामध्ये सर्व प्रकारची खोली, सर्व प्रकारची तृप्ति आणि सर्व प्रकारची अतुंग महति प्रगट होते. आत्म्याचा मुख्य गुण म्हणजे त्याची गंभीरता - खोली हा होय. महासागराची अगाधता पवित्र आत्म्यांतच असूं शकते. कितीहि खोल जा तरीहि त्याचा तळ सांपडत नाही ; खोल, खोल, खोल जा ; त्याचा अंत मिळत नाही. हेंच सागराचें सागरत्व आहे, ज्या आत्म्यामध्ये पावित्र्य आहे, अकाग्रता आहे, एकनिष्ठा आहे त्या आत्म्यामध्ये हे सर्व गुण प्रगट होऊं शकतात.

ही एकनिष्ठा म्हणजे जगाचा बहिष्कार नव्हे, जगाचा तिरस्कार नव्हे. जगांत असावे, सामान्यपणें जगाच्या उपयोगीं पडावे, जगाच्या प्रसन्नतेत भर घालावी ; पण हृदयाची निष्ठा ? ती फक्त हृदयस्वामीलाच अर्पण करावी. 'त्याच्यासाठीच स्वतःचें जीवन आहे, त्याच्यासाठीच सर्व कांहीं आहे, त्याच्या संतोषांतच जीवनाचें सार्थक आहे' या वृत्तीनेच गूढातिगूढ भावनांचा साक्षात्कार होतो. मग जीवन-समृद्धीला अंत-पार रहात नाही. एकनिष्ठेनें जसें स्त्रियांनीं आपलें जीवन समृद्ध केलें आहे तसेंच आत्म्यानें जगांत रहात असून देखील आश्वरनिष्ठा एकाग्रतेनें संभाळली पाहिजे. प्रत्येकानें वास घेतलेलें फूल जसें आपण पुजेत वापरीत नाही तसें प्रत्येकाच्या मागें धांवणारें जीवन हृदयस्वामीला दिलें तरी पोंचत नाही. अत्रव्यासाठीच तें अल्लसपणें सांभाळावयाचें असतें. हीच खरी जीवनासाधना आहे. ही जी वृत्ति जीवनामध्ये स्त्रियांना सहज असते तीच आत्म्याला साधक म्हणून कमवावी लागते. याचसाठीं आत्म्याला स्त्रीलिंगी गणलें आहे - गोपी बनविलें आहे.

आत्मा आश्वराचें ध्यान करतो आणि जीवनाची सेवा करतो. यासुळें त्याचीहि अुचति होते आणि जीवनाहि कृतार्थ होतें. पण जोंवर आश्वराचें दर्शन झालें नाही तोंवर आत्मा आपला बुरखा बाजूला सारीत नाही. जगाच्या वांट्याला पहाट झाली असेल, जग अंधःकारांतून मुक्त झालें असेल, पण जोंवर भगवद्दर्शनाचा क्षण नजीक आला नाही

की निभृते चुपे चुपे
मोहन नवीनरूपे

निखिल नयन हते

ढाका छिल, सखा, से—

प्रभातेर आलोकै तो

फोटे नाअि प्रकाशे ।

भ्रमेछि ताहारे लये

देश देशे फिरिया,

जीवने जा भांगड़ागा

सबअि तारे धिरिया ।

सत्र भाबे सब काजे

आमार सवार माझे

शयने स्वपने थेके

तबू छिल अेका से

प्रभातेर आलोकै तो

फोटे नाअि प्रकाशे ।

कत दिन कत लोकै

चेयेछिल अुहारे,

वृथा फिरे गेछे तारा

बाहिरेर दुयारे ।

आर केह बुझिबे ना,

तोमा साथे हबे चेना

सेअि आशा लये छिल

आपनारअि आकाशे—

प्रभातेर आलोके तो

फोटे नाअि प्रकाशे ॥

“जी चिरकाल गुप्तरूपानें माझ्या जीवनामध्ये वास करीत आहे तिनें माझ्या हृदयांत उषेचा प्रकाश झाला तरी स्वतःला प्रगट केले नाहीं, आपला बुरखा सोडला नाहीं. हे जीवनेश्वरा, माझ्या जीवनाच्या अंतिम दानाच्या वेळीं, जीवनाच्या द्वारां आज ती स्वतःला तुझ्या हातीं अर्पण करील आणि याचसाठीं तिनें पहांट झाली असूनहि आपले अवगुंठन सोडलें नव्हतें.

वाणीनें अनेक प्रकारें तिला मिळविण्याचा प्रयत्न केला, पण शब्द तिला पूर्णपणें बांधूं शकले नाहींत. गायनानें अनेक सूर वापरले, अनेक प्रकार करून पाहिले, अनेक राग आळवून पाहिले, पण गान तिला प्राप्त करूं शकलें नाहीं. हे जीवनसख्या, तिनें किती तरी युक्त्याप्रयुक्त्यांनीं स्वतःला लपवून ठेविलें आहे. जगाची दृष्टि आपल्यावर पडूं दिली नाहीं. जी पहिली दृष्टि पडेल ती तुझीच असावी म्हणून इतर कोणाच्याहि दृष्टीचा विटाळ तिनें होऊं दिला नाहीं आणि तिनें स्वतःला आपल्या अवगुंठनांतच लपवून ठेविलें आहे.

मी तिला बरोबर घेऊन देशदेशांतरीं फिरलों, माझ्या जीवनांत ज्या कांहीं घडामोडी झाल्या त्या सर्व तिच्यामुळेच, तिच्याच आसपास झाल्या. माझ्या सर्व विचारांत आणि आचारांत, शयनीं आणि स्वप्नीं, माझ्या सर्वस्वांत तीच भरलेली असून देखील ती अलिप्त आणि एकटीच राहिली आहे; तिनें आपला पडदा वाजूस सारला नाहीं.

किती तरी लोकांनीं किती तरी दिवस तिला चाहिलें, तिची इच्छा केली, तिच्या भोंवतीं घिरट्या घातल्या, पण ते सर्व निराश होऊन बाहेरच्या बाहेर (बाहेर-दारांतूनच) परत गेले. त्यांचा आंत प्रवेशच झाला नाहीं. हे हृदयेश्वरा,

इतर कोणीच तिला ओळखू शकणार नाही. तुझ्याखेरीज ती कुणालाच पहावयास तयार नाही. तुझ्याशी परिचय होईल, ही आशा उराशी बाळगून आजवर ती एकटी आपल्याशीच राहिली आहे. तिने आपल्या चेहऱ्यावरील अवगुंठण आजवर बाजूस सारले नाही. तिला प्रथम पाहील तो तूच !”

२६

विद्यार्थ्यांचा विचार प्रवाह
१९५५

विद्यार्थ्यांचा विचार प्रवाह
१९५५

विद्यार्थ्यांचा विचार प्रवाह
१९५५

(बिरबलाचें चातुर्य पाहून बादशहानें त्याला अमयदान दिलें व आपल्या दरबारीं पुनः स्थापित केलें, वगैरें बाकीच्या गोष्टींशीं आपल्याला कर्तव्य नाहीं.)

सूक्ष्म धागा जरी अकदां हातांत आला तरी त्याच्या जोरावर हळूहळू प्राण वांचविणारा दोरखंड मिळवितां येतो, हाच या गोष्टींतून बोध ध्यावयाचा आहे.

मगवंताचे वर अनंत आहेत. ते सर्व आपल्याला केव्हां मिळणार असतील ते मिळोत किंवा न मिळोत. त्याचा जर फक्त कृपाप्रसाद झाला, त्याचा चरणस्पर्श मिळाला; तो आहे— आपलाच आहे—आपल्याला अनुकूल आहे अेवढी अकदां खात्री झाली म्हणजे या धाग्याच्या जोरावर जें हवें आहे तें सगळें आपल्याला यथाकार्ळां मिळवितां येतें.

मनुष्याची मोक्ष-साधना जन्मोजन्मीं चालत असते. या जन्मीं तांतडी करून जर कांहीं मिळविण्याजोगें असेल तर तें फक्त हा धागा मिळविणें होय, तो मिळाला आणि ताबडतोब आपण मरून गेलों तरी कांहीं बिघडलें नाहीं. एक जन्म पूर्णपणें कृतार्थ झाला म्हणावयास हरकत नाहीं.

जा दिलेछ आमार अे प्राण भरि

खेद रवे ना अेखन जदि मरि ।

रजनीदिन कत दुःखे सुखे

कत—जे सुर बेजेछे अेअि बुक्के

कत बेशे आमार घरे दुके

कत रूपे नियेछ मन हरि ।

खेद रवे ना अेखन जदि मरि ।

जानि, तोमाय निअि नि प्राणे बरि—

पाअि नि आमार सकल पूर्ण करि ।

३६

असैं सांगतात कीं, यहूदी
लोकांना जेव्हां अीश्वरानें

त्यांच्या पुढाऱ्याला प्रेरणा देऊन अजिसच्या गुलामगिरींतून सोडविलें तेव्हां स्वदेशी परत जातांना वाटेंत त्यांचे हाल होवूं नयेत म्हणून अीश्वर रोज सकाळीं आकाशांतून अमृतभोजनाचा सडा करीत असे. अीश्वरानें दिलेल्या त्या आहारामुळें यहूद्यांना प्रवासांत तहानभूक लागत नसे. पण यहूदी आपले दुःखी आणि कष्टीच दिसत असत. जेव्हां त्यांना विचारण्यांत आलें कीं, बाबांनो, तुम्ही कष्टी कां ? तेव्हां ते म्हणाले—आम्हांला रोज अमृत खावयाला मिळतें खरें पण अितके दिवस झाले कांदे कसे ते (मुळींच) खावयाला मिळाले नाहींत. कांधांचाचून दिवस कंटावेत तरी कसे !

भगवंताची खात्री झाली कीं, हे लोक कांधाच्याच लायकीचे आहेत. या यांना कांदा आणि बंद करा ही अमृतवर्षा.

अेक म्हातारी बाअी अतिशय कष्टांत असे. मायेचें कोणीच नसल्यामुळें पोट भरण्यासाठीं तिला काबाडकष्ट करावे लागत. ती थकली, कंटाळली, कावली आणि म्हणूं लागली 'मरण मलाच कां विसरलें कोण जाणें !' गांवचे अितर लोक अनेक प्रार्थना करीत पण हिची

जडाये आळे बाधा, छाडाये जेते चाअि ***** ? ? ?

आपली ही एकच प्रार्थना ठरलेली. 'सख्या मरणा, केव्हां भेट देशील आणि या जगाच्या जाचांतून सोडवशील. आतां ये आणि मला घेऊन जा.'

तिची ही आर्तवाणी शेवटीं मरणाच्या कानीं पोचली आणि दयाद्र अंतःकरणानें मरण घांऊन आलें. मरणाला पहातांच म्हातारी म्हणते - 'मला काय माहीत कीं, तूं अितक्या लवकर येशील म्हणून. तुझे कान बहिरे आहेत अशी खात्री होऊनच मी टाहो फोडीत असे. मला कांहीं अितक्यांत मरावयाचें नाहीं. बाबारे, तूं जा आपला परत. तूं माझी प्रार्थना ऐकशील अशी शंका जरी आली असती तरी मां तुला बोलाविलें - आळविलें नसतें.'

आपण नाहीं कां मित्रमंडळींना औपचारिक आमंत्रण देत. साधकाचें देखील पुष्कळदां असेंच होतें. तो षड्विंशत्या जाचांतून मुक्ति मिळावी म्हणून प्रार्थना करीत असतो. पण जर खरोखरच मुक्ति मिळू लागली तर त्याची गाळणच बुडावयाची. आपण थोरपणा मागतो पण लहानपणाचा जिन्हाळा आपल्याला सोडवत नाहीं. हीन वस्तु हीन आहेत हें आपल्याला समजतें. आपलें थोर मन हीन वस्तूंचा तिरस्कारहि करतें पण लहान मन त्या हीन वस्तूंना कवटाळण्यांतच सुख मानतें. जीवनांतील ही विसंगति प्रत्येकाच्या अनुभवाची गोष्ट आहे. आपण मागतों चांगलें पण दोन्ही मिळत असतां पसंत करतो वाओट. या विचित्र विकृतीला काय म्हणावें ?

जड्याये आळे बाधा, छाड्याये जेते चाअि —

छाड्याते गेले व्यथा बाजे ।

मुक्ति चाहिबारे तोमार काळे जाअि,

चाहिते गेले मरि लाजे ।

जानि हे तुमि मम जीवने श्रेयतम,

अेमन धन आर नाहि जे तोमा-सम,

तबु जा भाडाचोरा घरेते आळे पोरा

फेलिया दिते पारि ना जे ।

तोमारे आवरिया धुलाते ढाके हिया,
मरण आने राशि राशि —

आमि जे प्राण भरि तादेर घृणा करि,
तबुओ तांजि भालोवासि ।

अतजि आछे बाकि, जमेछे अत फाँकि —

कत जे विफलता, कत जे ढाकाढाकि —

आमार भालो तांजि चाहिते जवे जाजि

भय जे आसे मनोमाझे ।

“ जी कांहीं बाधा आम्हांला चिकटली आहे तिच्यापासून सुटका व्हावी अशी मनापासून इच्छा असते. पण जेव्हां बरोबर सुटका होऊं लागते तेव्हां सोडतांना मन व्यथित होतें. मुक्ति मिळावी म्हणून तुजजवळ येतों पण मागतांना लज वाटते. मला ठाऊक आहे कीं, तूंच खरोखर वरेण्य आहेस. तुझी प्राप्ति होणें यांतच माझें कल्याण आहे. तुजसमान धन नाहीं. तरी असलें धन भरून घेण्यासाठीं खिसे रिकामे करावेत तर खिशांत असलेलें वेगड टाकून देण्याची इच्छा होत नाहीं. कांहीं केल्या जीव चालत नाहीं.

ज्या वस्तु तुला लपवून ठेऊन हृदयाला धुळींत झांकून टाकतात आणि पावलोंपावळीं मरण आणतात, त्या वस्तूंची मी अगदीं मनापासून घृणा करतों आणि इतकें असूनहि त्याच वस्तु मला हव्या हव्याशाहि वाटतात.

हिशेव करून पाहिला तर माझेवर कितीतरी कर्ज निघेल, बुडीत येणें सारखें वाढत चाललें आहे. जीवनामध्ये सफलता किती मिळाली आणि निष्फळता किती पदरीं आली याचा हिशेव करतां निष्फळतेचाच ढीग डोळ्यांपुढें दिसतो आणि जें केळें असतां लाजावें अशींच कमें हातून घडल्यामुळे कितीतरी लपवालपवी करावी लागते. अशा स्थितींत माझे कल्याण व्हावें अशी इच्छा करीत असतांना

जडाये आछे बाधा, छाडाये जेते चाजि— ~~~~~ ११३

देखील मनांत भीति राहून जाते कीं, जर खरोखरच कल्याण झालें तर या हीन गोष्टी सोडाव्या लागतील. त्या कशा सोडाव्यात ? ”

टीप : देवाची प्रार्थना करतो कीं, मला यांतून सोडव पण प्रार्थनेबरोबर मनांत घडकी असतेच कीं, जर प्रार्थना भगवंतांनीं ऐकली तर हीं सर्व व्यसनें सोडावीं लागतील त्याचें काय ?

३७

जीवात्मा आणि परमात्मा यांचा संबंध दाखवितांना उप-

निषद्कारांनीं एक भव्य उपमा वापरली आहे. 'यथा नद्याः स्यंदमानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।' ज्याप्रमाणें गर्जणाच्या नद्या आपलें नाम आणि रूप दोन्हीं सोडून समुद्रामध्ये विलीन होतात त्याचप्रमाणें जीवात्मे परमात्म्यामध्ये विलीन होत असतात.

यात्रापरायण भारतवासियांनीं प्रत्येक नदीची केव्हां ना केव्हां परिक्रमा केलीच आहे आणि अगमापासून मुखापर्यंत नदीकांठचीं सुंदर, भव्य आणि म्हणूनच पवित्र अशीं स्थळें हेरून ठेविलीं आहेत. या दरेक तीर्थस्थानीं ज्यांनीं मंदिरें आणि मठ बांधून भारतीय संस्कृति परिपुष्ट केली आहे त्यांनीं पाहिलें, नदी म्हटली कीं समुद्राला मिळावयाचीच. 'आकाशात् पतितं तोयं ध्रुवं गच्छति सागरम् ।' आणि म्हणूनच शेवटीं त्यांनीं ठरविलें— 'सागरे सर्वतीर्थानि'.

ज्याप्रमाणें सर्व नद्या शेवटीं समुद्राला मिळतात आणि आपापली पवित्रता त्याला अर्पण करतात त्याचप्रमाणें प्राचीन काळापासून निरनिराळ्या महाजातींचे प्रवाह वहात वहात हिन्दुस्तानांत आले आहेत आणि अशा रीतीनें आपला हा भारतवर्ष मनुष्यजातींचा एक प्रकारें

करण्याचें आणि त्याचेवर आपली पाखर घालण्याचें काम सनातन काळापासून चालविलें आहे. सिंधु, गंगा, ब्रह्मपुत्रा यांसारख्या महानद्या या हिमालयाच्या हातांत जणू काय जपमाळेप्रमाणें चालविल्या जात आहेत.

ध्वनिबरोबर जसा प्रतिध्वनि उमटतो त्याप्रमाणें हिमालयाला पडसाद देण्यासाठींच जणू काय विंध्य आणि सातपुडा समांतरपणें उभे आहेत. आणि दक्षिणेकडे भारतवर्ष कुठवर पसरलेला आहे याचें माप घेण्यासाठी जणू काय सव्याद्रि निलगिरीचीं बोटे विस्तारून दक्षिण दिशा चांचपडून पहात आहे. पर्वतांनीं भूमीचे भाग पाडावे आणि नद्यांनीं या विभागांना अेकत्र आणावें हेंहि त्यांचें काम अखंड चालूच आहे. अशा या भारतवर्षामध्यें अुभें राहून, दोन बाहू पसरून, भारताइतकेंच विशाल हृदय अुघडें करून ऋषि लोक दाही दिशांच्या लोकांना—मानवखोतांना हिंदुस्तानचें आमंत्रण देत आले आहेत. अेकाद्या बौद्ध भक्तांनें लहानसा विहार बांधला तरी तो संकल्प करावयाचा कीं दाही दिशांच्या समस्त मानवजातीला साधना करण्यासाठीं येथें आमंत्रण आहे. आणि त्याच परंपरेचें स्मरण ठेवून श्री. जगदीशचंद्र वसुंनीं हिमालयांत जेव्हां विज्ञानाची अेक प्रयोगशाळा बांधली तेव्हां तेथेंहि सर्व जगांतील विद्यार्थ्यांना आमंत्रण दिलें आणि या प्रयोगशाळेंत प्राप्त होणारें ज्ञान कधींहि कोणाहीपासून गुप्त ठेविलें जाणार नाहीं, अशी प्रतिज्ञा केली. ऋषी नव्हते म्हणाले, ' विवृताश्च वेदाः ! ' वेद सगळेच उघडे आहेत.

आणि भारतवर्ष कोणच्या बाबतींत कमी आहे ? जगांत जितक्या म्हणून प्रकारचे देश आहेत, जितक्या प्रकारच्या आबोहवा आहेत त्या सगळ्यांचे नमुने येथें पहावयास सांपडतात. तुम्हांला स्विझरलंड हवा, काश्मीरांत जा. सहारासारखें वाळवंट हवें, राजपुतान्यांत भटकून या. स्कॉटलंडसारखीं सरोवरे हवीं आहेत ? भीमताल—नैनीताल काय कमी आहेत ! नीलनदीची तोड हवी आहे, सिंधूला पाहून ध्या. समशीतोष्ण समृद्धि हवी आहे, लंकेहून अधिक ती तुम्हांला कुठें मिळेल ? कोरडा मुलुख हवा आहे, तर पंजाबांत चला. आणि दलदली हव्या असल्या तर बंगालांत जा.

आणि जगांतील कोणची वनस्पति, येथें उगवत नाहीं ? वृक्ष-वनस्पति, पशु-पक्षी, जलचर, खेचर आणि वनचर सर्व प्रकार तुम्हांला येथें मिळतील. मानवी महासागराला आमंत्रण देण्यापूर्वीं प्रकृतीनें ही सर्व पूर्वतयारी येथें करून ठेविली आहे. आणि मगच सर्वांना आमंत्रण पोचविलें आहे.

कोण सांगू शकेल की कुणाच्या आमंत्रणानें या निरनिराळ्या जाती हिंदुस्तानाकडे वहात आल्या आहेत ? उत्तरेकडे हिमालय आणि दक्षिणेकडे महासागर अशा या प्रचंड भीषण विभूर्तींनीं जरी या देशाचें रक्षण केलें असलें तरीहि हीं महाभूतें त्या महा आमंत्रणाच्या आड येऊं शकलीं नाहींत. येथें भारतवीर आले, कुरु आणि पांचाल आले, आर्य आणि द्रविड आले, सुर आणि असुर आले, हून आले आणि शक आले, यवन आले आणि रोमन आले, मिश्र देशचे लोक आले आणि बाल्हिक देशचे लोकहि आले. चीन देशचे लोक आले आणि मोगल आले. फिंरगे (पोर्तुगीझ) आले आणि फ्रान्सिसी आले, वलंद्रे (डच) आले आणि ऑंग्रज आले. यहूदी आले आणि ख्रिस्ती आले. वरुणपूजक यवन आले आणि अधि-पूजक पारसिक आले. आणि जे जे आले ते ते सर्व लवकर किंवा उशिरां येथचेच होऊन राहिले आहेत. कांहीं विजयोन्मादानें नाचत आले तर कांहीं आश्रय घेण्यासाठीं आले. पण शेवटीं विश्वकुटुम्बाचा भारतधर्म स्वीकारून येथलेच झाले.

यापुढें देखील जे येतील तेहि येथचेच होतील. सवता सुभा करूं पाहतील, तेहि शेवटीं भारतमातेच्या दुधाला जागतील आणि मानवी कुटुम्बाप्रमाणें सर्व धर्मांचे एक धर्मकुटुंब स्थापन करण्याला कारणीभूतच होतील.

पश्चिम दिशेनें आतां आपलें दार खुडलें आहे. समुद्रयात्रा-निषेध कोणालाच उरला नाहीं. फिंरगी लोकांपासून तों घेत जर्मन आणि ऑंग्रजांपर्यंत सर्व लोक कोणत्या ना कोणत्या मिषानें येथें येऊं लागले आहेत. भारतवासीदेखील जगाच्या सर्व देशांत जाऊं येऊं लागले आहेत. आतां हिंदुस्थानचें सर्व देशांशीं, सर्व जगाशीं दळणवळण सुरू झालें आहे. आदान-प्रदान वाढलें आहे. चिरपरिचयानें परकीपणा कमी होऊं लागला आहे. अकमेकांचें अकमेकांवांचून चालावयाचें नाहीं याचीहि जाणीव उत्पन्न झाली आहे आणि “ येथें यावें आणि लूट करून परत जावें ” याहून अधिक महत्त्वाची कामगिरी स्वतःचे वाट्यास आली आहे असं सर्वांना समजूं लागलें आहे. तेव्हां आतां भारतवर्षाचें मिशन पुनः अकदां चालूं होणार याविषयीं शंका नाहीं.

भारतवर्षानें संस्कृतीचीं अनेक युगें पाहिलीं आहेत. अनेक साम्राज्यांच्या अस्थानाचा आणि पतनाचा तो साक्षी आहे. अर्थात् त्याला आतां अर्ध्या हळकुंडानें पिवळें होणें शक्य नाहीं. पण जे पहिल्याच खेपेला मनुष्य-जन्माला आले आहेत, पहिल्या प्रथमच सुसंस्कारी झाले आहेत, त्यांना नव्या जोमासुळें स्वर्ग एक बोट उरल्यासारखें वाटणें स्वाभाविक आहे.

ते म्हणत—हिंदुस्थानची संस्कृति खुरटली आहे. हिंदुस्थानामध्ये विकासाची तत्त्वे अुरली नाहीत. यामुळे तरण्याबांड जंगली जातीपेक्षा देखील हिंदुस्थानाला फार खालचे स्थान द्यावे लागते. हिंदुस्थान ज्याअर्थी गुलाम आहे त्याअर्थी तो मागासलेला असलाच पाहिजे. जो हरला त्याची संस्कृति कसची ?

पण हेहि दिवस निघून गेले. हिंदुस्थानची बंधने गळून पडलीं. हिंदुस्थानचा तिरस्कार करणाऱ्या राष्ट्रांचा संकुचितपणाहि बऱ्याच अंशाने दूर झाला आणि अभिमान ओसरल्यानंतर प्रेम आणि आदराचे वातावरण मोकळेपणाने खेळू लागले आहे. कवीचे विश्वबंधुत्वाचे प्रेमगीत कृतार्थ झाले.

ज्याप्रमाणे सृष्टीच्या प्रारंभी भारतवर्षातून अनेक जातींना आमंत्रण गेले की “ येथे सर्व या, आणि इतिहास-विधात्याच्या योजनेला सफल करा ” त्याचप्रमाणे इतिहासाच्या प्रारंभी अगदी नान्दी म्हणण्याच्याच वेळीं भगवंताने येथील लोकांना विविधतेमध्ये एकता कशी पहावी, सर्वांचा समन्वय कसा करावा, निरनिराळ्या सुरांतून एक संपूर्ण राग कसा उत्पन्न करावा याचा महामंत्र त्यांच्या हृदयांत फुंकून दिला आणि अशा रीतीने— हिंदुस्थानचा प्राण सर्वसमर्थ केल्यानंतर त्याच्यापुढे सर्व प्रकारचे कठिणांतले कठिण प्रश्न फेंकावयास सुरुवात केली. गणितबुद्धीमध्ये प्रखरता दाखविणाऱ्या विद्यार्थ्यांपुढे शिक्षक ज्याप्रमाणे जटिल, कुटिल आणि खट्याळ खुदाहरणे मुद्दाम मांडतो आणि त्याच्या शक्तीची कसोटी पाहतो, त्याप्रमाणे नारायणाने हिंदुस्थानची पारख चालविलेली आहे. विविधतेचा एक प्रश्न त्याने सोडविला आणि जरा हायसें म्हटले की ताबडतोब नवा प्रश्न त्याच्यापुढे दत्त म्हणून आलाच आहे. तो सुटतो न सुटतो अितक्यांत सुटलासा वाटणारा जुना प्रश्न नव्याने नवे रूप धारण करून विकट हास्य करीत खडा टाकतो. त्याचा अिलाज करावा तर कांहीं स्वकीयांना अश्रद्धेमुळे शंका वाटू लागते की हिंदुस्थानचे मिशन खरोखर हेच आहे का ? आणि ते व्यवहार दृष्टीने शक्य कोटींतील आहे का ? अके ठिकाणी सांधावे अितक्यांत दुसरीकडे तुटते, अके ठिकाणी ठिगळ लावावे तर दुसरीकडे फाटते, अशी विधात्याची लीला चालू आहे. आणि भारतवर्षहि न हारता त्या सर्वांना तोंड देत आहे. हिंदुस्थानची ही ध्येयनिष्ठाच त्याला आणि जगाला तारक होणार आहे.

पण हे सोपे नाही. पोटांत आग पडावी आणि ती शमविण्यासाठी स्वतःच्याच हृदयाचे तुकडे करून ते खाण्याची पाळी यावी अशासारखी ही साधना आहे. नानात्व

हे मोर चित्त, पुण्य तीर्थे

जागो रे धीरे—

अभि भारतेर महामानवेर

सागरतीरे ।

हेथाय दाँडांये दु बाहु बाड़ाये

नमि नरदेवतारे,

उदार छंदे परमानन्दे

बन्दन करी तारै ।

ध्यानगंभीर अभि-जे भूधर,

नदीजपमाला धृतप्रान्तर,

हेथाय नित्य हेरो पवित्र

धरित्रीरे

अई भारतेर महामानवेर

सागरतीरे ।

केह नाहि जाने कार आह्वाने

कत मानुषेर धारा

दुर्वार स्रोते अेल कोथा हते

समुद्रे हल हारा ।

हेथाय आर्य, हेथा अनार्य,

हेथाय द्राविड चीन—

शक-हून-दल पाठान मोगल

एक देहे हल लीन ।

पश्चिम आजि खुलियाछे द्वार

सेथा हते सवे आने उपहार

दिवे आर निवे, मिलावे मिलिवे
जावे ना फिरे—
अंजि भारतेर महामानवेर
सागरतीरे ।

रणधारा बाहि जयगान गाहि
उन्माद कलरवे
भेदि मरुपथ गिरिपर्वत
जारा असेछिल सवे,
तारा मोर माझे सवाई बिराजे
केह नहे नहे दूर,
आमार शोणिते रयेछे ध्वनिते
तारि बिचित्र सुर ।
हे रुद्रवीणा, बाजो बाजो बाजो,
घृणा करि दूरे आछे जारा आजओ,
बन्ध नाशिवे, ताराओ आसिवे,
दाँड्वावे घिरे—
अंजि भारतेर महामानवेर
सागरतीरे ।

हेथा एकदिन विरामविहीन
महा ॐकारध्वनि
हृदयतंत्रे एकेर मंत्रे
उठेछिल रनरनि
तपस्याबले एकेर अनले

बहुरे आहुति दिया
 विभेद भुल्लिल, जागाये तुल्लिल
 एकटि विराट हिया ।
 सेअि साधनार से आराधनार
 यज्ञशालार खोला आजि द्वार,
 हेथाय सत्रारे हबे मिलिबारे
 आनतशिरे—
 अेअि भारतेर महामानवेर
 सागरतीरे ।

सेइ होमानले हेरो आजि ज्वले
 दुखेर रक्त शिखा,
 हबे ता सहिते, ममें दहिते—
 आछे से भाग्ये लिखा ।

ए दुखवहन करो मोर मन,
 शोनो रे एकेर डाक ।
 जत लाज भय करो करो जय,
 अपमान दूरे जाक ।
 दुःसह व्यथा हये अबसान
 जन्म लमिबे की विशाल प्राण
 पोहाय रजनी, जागिछे जननी
 विपुल नीड़े
 अेअि भारतेर महामानवेर
 सागरतीरे ।

एसो हे आर्य, एसो अनार्य
हिन्दु मुसलमान ।
एसो एसो आज तुमि अिराज
एसो एसो खृस्टान ।

एसो ब्राह्मण, शुचि करि मन
धरो हात सबाकार ।
एसो हे पतित, करो अपनीत
सब्र अपमानभार ।
मार अभिषेके एसो एसो त्वरा,
मंगलघट हय नि जे भरा
सवार-परशे-पवित्र-करा
तीर्थनीरे
आजि भारतेर महामानवेर
सागरतीरे ।

“हे माझ्या चित्ता, भारवर्षामध्ये मनुष्यांच्या महाजातींचा जो सागर उसळत आहे, याच्या तीरावरच्या महान् पुण्यतीर्थांचे ठिकाणी धीरपणें जागें हो.

“येथें मानवसागराच्या तीरावर उभें राहून, आपले दोन्ही बाहू पसरून मी नरदेवतेला, या मानवी नारायणाला नमस्कार करतो आणि परम आनंदानें माझा गंभीर राग आळवून याला वंदन करतो.

“हा पहा येथें हिमालयासारखा ध्यानगंभीर पर्वत, नदीरूपी अनेक जपमाला हातांत धरून एका सरहद्दीवर आसन ठोकून बसला आहे. येथें या महामानवाच्या सागरतीरीं भारतवर्षाची पवित्र भूमि तूं पहा, तूं नेहमीं पहा.

“काहीं समजत नाहीं, कुणाच्या आमंत्रणानें कितीतरी मनुष्यजातींचे प्रवाह कुठून तरी येथें आपापले लोंढे घेऊन आले आणि या महासमुद्रामध्ये मिळून लुप्त झाले आहेत, येथें पहावें तो हे आर्य आहेत, हे अनार्य आहेत, हे द्रावीड

आणि चीन, शक आणि हूण, पठाण आणि मोगल तऱ्हेतऱ्हेच्या भिन्न आणि विचित्र जाती येऊन या एकदेहामध्ये विलीन झाल्या आहेत—एकजीव झाल्या आहेत.

“आज आतां या देशाचें पश्चिमेकडचें द्वार उघडलें गेलें आहे. आणि सर्वजण येथून तऱ्हेतऱ्हेच्या देणग्या आणीत आहेत. हे सर्व लोक येतील, देतील आणि घेतील, मिसळतील आणि मिसळवतील, कोण-कोणीहि-परत जावयाचें नाहींत. ते सर्व या भारतरूपी महासागराच्या तीरीं कायमचे गोळा झाले आहेत.

“जे लोक एकेकाळीं रणनदीचा प्रवाह वाहवीत आणि उन्मादानें कलरव करीत जयगान गात आले, मरुपथ भेदून, गिरिपर्वत ओलांडून दूरदुरून जे कोणी आले ते सर्व आज माझ्यांतच विराजत आहेत. त्यांपैकीं कोणीहि दूर होणार नाहीं. आज आमच्या रक्तांत त्या सर्वांचे तऱ्हेतऱ्हेचे सूर एखाद्या संपूर्ण रागाप्रमाणें गुंजत आहेत.

“हे माझे रुद्रवीणे, त्या सर्वांचे हे विचित्र सूर तुला ठाऊक आहेत. भारतवर्षाच्या इतिहासाच्या रहस्याचें तुला आकलन झालें आहे. तूं गर्जना कर, घोषणा कर, सर्व जगाला तुझा उद्घोष ऐकीव कीं जे कोणी आमची घृणा करून, आमचा तिरस्कार करून दूर रहातात ते सर्व आमचीं आणि त्यांचीं बंधनें नष्ट झाल्यावर आमच्याजवळ येतील आणि भाऊ म्हणून आम्हांला घेरतील. भारतवर्षरूपी महामानवाच्या सागरतीरीं ते सर्व महामानव-संमेलनांत सामिल होणार आहेत.

“हें सर्व यद्दच्छेनें कांहीं तरी घडत आहे असें नाहीं. भारतभाग्यविधात्या नारायणानें भारतवर्षाच्या जन्मकाळींच हें भविष्य भाकून ठेविलें आहे. भारत जातीला तिच्या उपनयन काळींच प्रणवमंत्राबरोबर ही सर्वात्मैक्याची-पूर्णतेची दीक्षा मिळाली होती.

“येथें एके दिवशीं अविरत महा ॐकारध्वनि ऐक्याचा मंत्र गात गात, हृदयतंत्रीच्या सर्व तारा छेडत गुंजन करीत उठला होता आणि त्याबरोबर भारतवर्षानें आपल्या तपस्याबलानें एकत्वाच्या होमकुंडांत नानात्वाची आहुति

देऊन विभेदाचा नाश करून टाकला आणि त्यायोगे एक विराट हृदय जागृत होऊन विश्वात्मैक्याची स्फुरणा स्फुरून लागली. त्याच साधनेच्या आणि त्याच आराधनेच्या यज्ञशालेचे द्वार आज पुनः उघडले गेले आहे. आज येथे सर्वच नम्रतेने शिर वांकवून एकत्र होण्यासाठी येणार आहेत. भारतवर्षरूपी महा-मानवाच्या सागरतीरी त्यांचा यज्ञवृंद गोळा होणार आहे.

“पहा, त्याच होमाग्नीमध्ये दुःखाची रक्तशिखा आज जोराने पेट घेत आहे. आज जे भाग्यांत लिहिले गेले होते त्याप्रमाणे हे सर्व सहन केले पाहिजे. आणि अगदी मर्मापर्यंत होरपळून घेतले पाहिजे. हे माझ्या चित्ता, हे माझ्या हृदया, धैर्यपूर्वक ते दुःख सहन कर आणि ऐक्याचे ते आमंत्रण, ऐक्याची ती हांक ऐकण्याची पात्रता प्राप्त करून घे. हृदयांत जी कांहीं लाज, भीति कोनाकोपण्यांत उरली असेल तिच्यावर विजय मिळवून अपमान दूर सार. म्हणजे तुझ्या दुःसह व्यथेचा अंत होईल आणि केवढा तरी विशाल प्राण तुझ्यामध्ये जन्म घेईल. रात्र संपली आहे आणि या विशाल घट्ट्यामध्ये भारतजननी जागृत झाली आहे. आतां तिच्या महामानवरूपी सागरतीरावर सर्व एक होणार आहेत.

“हे आर्यांनो आणि हे अनार्यांनो, हे हिन्दु आणि मुसलमानांनो, या, या, धांवत या. आणि इंद्रजा, तूंही ये. प्रत्येक खिस्त्या, तूंही ये, जरूर ये.

“वा ब्राह्मणा, सर्व प्रकारची संकुचितता सोडून, अभिमान सोडून आपले मन पवित्र करून ये आणि सर्वांच्या हातांत हात घालून उभा रहा. आणि हे पतिता, तुझा सर्व अपमानभार दूर होवो. तूंही येथे ये.

“मातेच्या अभिषेकासाठी तुम्ही सर्व धांवत या. अभिषेकाचा मंगलघट जोवर पूर्ण भरला नाही तोंवर त्वरा करून या. सर्वांच्या स्पर्शाने पवित्र झालेल्या तीर्थनीराने हा मंगलघट भरावयाचा आहे. आज भारतवर्षाच्या महामानवाच्या सागरतीरी विश्वजननीचा अभिषेक व्हावयाचा आहे. मनुष्यजातीमध्ये बंधुता स्थापन झाल्याचा महोत्सव व्हावयाचा आहे. यासाठी सर्वजण धांवून या. कारण या अभिषेकघटाला सर्वांचा हात लागला पाहिजे.”

३८

बंगाली भाषेत खरें पाहूं जातां लिंगभेद नाहीं, लिंग दिसून

यायचें सर्वनामांत किंवा क्रियापदांत. बंगाली भाषेत या दोन्ही बाबतींत लिंगभेद दाखविणारे प्रत्यय नाहीत. संस्कृतची ज्यांना ओढ आहे असे लेखक कधीं कधीं विशेषणांत लिंगभेद दाखवतात. यामुळें बंगाली भाषेत लिंगभेद नाहीं असें स्पष्ट म्हणतां येत नाहीं हें कळूळ केलें पाहिजे. लिंगभेद नसल्याचा फायदा प्रेमगीतें लिहिणाऱ्या कवींना मिळतो. अुत्कट भावना व्यक्त करणारें गीत पुरुषाचें आहे कीं स्त्रीचें, पुरुषाला अुद्देशून आहे कीं स्त्रीला हें अस्पष्ट राहिल्यानें जें अक माधुर्य साधतें त्याला भाषान्तरांत वंचित व्हावें लागतें.

ही गोडी आणि भाषान्तराची ही अडचण याविषयीं अकदां गुरुदेवांशीं मी बोललों होतो. तेहि ही अडचण ओळखून दळदळले. भाषान्तरांत पुढिंग वापरलें तर भावनेचा नाजूकपणा, भक्तीची किंवा अनुरक्तीची अुत्कटता व्यक्त होत नाहीं आणि स्त्रीलिंग वापरवें तर स्त्री-पुरुष संबधाचा भेद जागृत होअून तटस्थता मारली जाते आणि मग आध्यात्मिक भवितकव्याचा जामा चढवून गीताला कृष्ण-गोपीच्या संबधाचें रूप द्यावें लागतें.

काठेवाडी गुजराथीमध्ये केव्हां केव्हां प्रत्यय आंगवूड करून त्याला लिंगनिरपेक्ष करण्याची सोय आहे. साहित्यापेक्षां संभाषणांत ती अधिक वापरली जाते हें खरें, पण कठीण प्रसंगां त्या सोयीचा आश्रय घेतां येतो.

अंत्रिजांत किंवा संस्कृतांत सर्वनामांना लिंगाची बाधा आहे, क्रियापदांना नाही. त्यामुळे अर्धी अडचण दूर होते.

सूफी परिभाषेत आणि ग्रीक भाषेतही आत्मा स्त्रीलिंगी मानला आहे. यामुळे भक्ताचा आणि श्रीश्वराचा जेथे संबंध येतो तेथे स्त्रीलिंगाचा उपयोग स्वाभाविक वाटतो. आपल्या येथे भक्तीचे अनेक प्रकार आहेत. त्यांतील अुकट भक्ति सख्यभक्ति असल्याने तेथे कोणचेहि लिंग वापरले तरी अडचण येऊ नये. पण गीताला भक्तीचे स्पष्ट रूप देण्याची अिच्छा नसेल आणि मानवी प्रेम आणि आध्यात्मिक भक्ति एकाच गीताने व्यक्त करण्याची अिच्छा असेल तेथे लिंगभेद स्पष्ट करण्याची जबाबदारी ज्या भाषेत आहे तिला ही अडचण चांगलीच जाणवते.

असो. मराठीला ही अडचण दूर करता येत नाही. तेव्हां अनुवादकाने त्या त्या क्षणां आपल्या अभिरुचि किंवा वृत्तीप्रमाणे लिंग वापरावे आणि वाचकांना आपल्या अभिरुचीप्रमाणे वाटल्यास ते बदलून घ्यावे असे सुचवल्यावांचून गत्यंतर नाही.

*

*

*

श्रीश्वराचे प्रत्यक्ष स्मरण, चिंतन आणि ध्यान करत असतांना होणारा अनुभव निराळा आणि जीवनव्यवहारांत गडून गेले असता आणि त्यामुळे जीवन-स्वामीचे विस्मरण झाले असतां देखील केव्हां केव्हां व्यवहाराच्या बाहेरचा अुकट अनुभव येतो तो निराळा. ऐखाद्या वेळां ज्याप्रमाणे अकारण ऐखादी चुटपुट लागते, चुकल्या चुकल्यासारखे होते; आनंदांत असूनदेखील विघादाचा स्पर्श होऊन जातो (पर्युत्सुकी भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः), त्याचप्रमाणे केव्हां केव्हां कांहीं कारण नसतांना आणि क्वचित् प्रसंगां प्रतिकूल परिस्थिति असतांनादेखील मनांत एक प्रकारच्या आनंदाचा अुदय होतो, समृद्धीचे सुख अनुभवयास मिळते, आणि संघर्ष चालू असूनदेखील सौमनस्य आपल्याला घेरून राहते. आपल्याला आश्चर्य वाटते. ऐखाद्या पवित्र पुरुषाचे, प्रेमळ व्यक्तीचे स्मरण झाल्यासारखा आनंद अकारण फुलून अुठतो. त्याचा सुगंध आपल्याला अगदीं स्पष्टपणे जाणवतो. त्याचे संगीत आपल्याला गुदगुदल्या करते आणि मग आपण कितीही बेखबर असलो, गफलतीत असलो तरी ती व्यवहारी वृत्ति झाडून टाकण्याची अिच्छा होते आणि त्या दिव्य आनंदामुळेच, अतर्क्य

सुखामुळेच त्याचें मूळ शोधण्याची अिच्छा जागते आणि मग आपण जबरदस्तीनें खेंचल्या-
प्रमाणें ध्यानावस्थेंत पोहोंचतो.

पवित्र व्यक्तीच्या स्मरणानें पवित्र वातावरण उत्पन्न होणें हा एक प्रकार; आणि कांहीं
कारणावांचून प्रसन्न पवित्र वातावरणाचा अनुभव झाल्यामुळें पवित्र व्यक्तीच्या किंवा
परमात्म्याच्या ध्यानाकडे खेंचलें जाणें हा दुसरा प्रकार. प्रत्येक प्रकाराची खुमारी वेगळीच
असते. सूक्ष्मवेदी कविच हा भेद ओळखूं शक्तो आणि आपल्याला त्याचा परिचय करून
देअूं शक्तो.

पारिजाताचें नाजूक फूल असतें सफेद. जरा शिळें झालें तर त्याचा पांढरा रंग थोडासा
तेलकट होतो. पण फुलाचा देठ असतो पोवळ्याप्रमाणें पिवळसर लाल. या देठाची
छाया फुलांत पसरल्यामुळें कवीनें पारिजाताला अरुणवर्ण म्हटलें आहे. अखाचा परडीमध्ये
पारिजातकाच्या फुलांचा टीग करावा आणि तो दुरून पहावा म्हणजे कवीनें पारिजातकाला
अरुणवर्ण म्हटलें आहे याचें औचित्य मनाला उत्तम पटतें.

भक्त घोर निद्रेंत जरी असला तरी अीश्वराची करुणाद्रि दृष्टि त्याचेवर पडल्यानंतर
त्या दृष्टीचा परिणाम झोपेंतदेखील अुमटल्यावांचून रहाणार नाहीं. त्याला झोपेंत गोड
स्वप्नें पडूं लागतात. त्याला घेरणारा अंधारहि आनंदानें स्फुरूं लागतो आणि त्याची
अुपेक्षित धूळ खात पडलेली वीणा आपोआप गुंजारव करूं लागते.

अीश्वराचें भक्ताविषयींचें जागरूक प्रेम ही अीश्वराची साधना. हिचा फायदा भक्ताला
मिळाल्यावांचून कसा राहील ?

सुन्दर, तुमि अेसेछिले आज प्राते

अरुणवरन पारिजात लये हाते ।

निद्रित पुरी, पथिक छिल ना पथे,

अेका चलि गेले तोमार सोनार रथे,

बारेक थामिया मोर बातायन-पाने

चेयेछिले तब करुण नयनपाते ।

सुन्दर, तुमि अेसेछिले आज प्राते ।

सुन्दर, तुमि अेसेछिले आज प्राते

स्वपन आमार भरेछिल कोन गन्धे,
घरेर आँधार केंपेछिल की आनन्दे,
धुलाय-लुटानो नीरब आमार बीणा
वेजे अुठेछिल अनाहत की आघाते ।

कतवार आमि भेवेछिनु अुठि-अुठि,
आलस त्यजिया पथे बाहिराभि छुटि,
अुठिनु जखन तखन गियेछ चले -
देखा बुझि आर हल ना तोमार साथे ।
सुन्दर, तुमि अेसेछिले आज प्राते ।

“ हे परमसुन्दर, अरुणवर्णाचा पारिजात हातीं घेअून आज सकाळीं तूं आलास. सारें नगर निजलेलें होतें, रस्त्यावर अेकहि वाटसरू नव्हता. तूं जसा आलास तसाच स्वतःच्या सोन्याच्या रथांत बसून चालता झालास. पण जातां जातां कषणभर माझ्या खिडकीसमोर थांबून तूं आपल्या प्रेमपूर्ण नयनांनीं मजकडे पाहिलेंस. मी अुठलों नाहीं हें खरें पण माझें साखरझोंपेंतील स्वप्न अेकाअेकीं अद्भुत सुगंधानें सुगंधित झालें. घरांतील अंधार तुझा कषणिक स्पर्श होतांच आनंदभरानें हर्षपुलकित झाला आणि माझी धुळीमध्ये पडलेली नीरब वीणा देखील तुझ्या किरणांच्या अद्भुत आघातानें अनाहत ध्वनि गुंजु लागली.

अितका गोड अनुभव आल्यानंतर नुसतें पडून रहावेना. आणि अुठण्याचीहि अिच्छा होअीना. आतां अुठतों आतां अुठतों असें करीत कांहीं काळ जाअूं दिला. शेवटीं जेव्हां आळस झाडून नारायणाचें दर्शन करण्यासाठीं बाहेर रस्त्यावर आलों तेव्हां तो निघून गेला होता. सर्व दिवस आकाश मेघमेदुर झाल्यामुळें नारायणाचें दर्शन पुनः झालेंच नाहीं पण सर्व दिवस हें स्मरण

झालेली असली व त्यामुळें जीवन अकाग्र पवित्र झालेलें असेल तर त्यामुळेदेखील आपल्याला जीवराचा अनुभव मिळूं शकतो.

काव्यमय ध्यानाच्या विशिष्ट साधनेनें कवीला या बाजूचा साक्षात्कार झाला आहे आणि म्हणून तो जीवन-स्वामीला आळवीत आहे कीं हें निमल अुज्ज्वल कान्त, सुन्दर स्निग्ध प्रशान्त, मला तुझे दर्शन, तुझा साक्षात्कार माझ्या सर्व अिन्द्रियांतून, प्राणांतून आणि कर्मांतून होत राहो. आणि हा साक्षात्कार अंतत रूपानें, अंतत प्रकारें नित्यनूतन होत राहो. भगवंताच्या विभूतिविस्ताराला जसा अंत नाही तसा माझ्या जीवनसाक्षात्काराला देखील अंत नसावा, मर्यादा नसावी. अक्तेचा अनुभव आणि आनंद अनेकानेक प्रकारें घेत राहणें हेंच तर त्या लीलानाटकी सर्वसमर्थ प्रभूच्या साक्षात्काराचें मुख्य लक्षण आहे.

तुमि नव नव रूपे असो प्राणे ।

असो गन्धे बरने, असो गाने ।

असो अंगे पुलकमय परशे,

असो चित्ते अमृतमय हरषे,

असो मुग्ध मुदित दु नयाने ।

तुमि नव नव रूपे असो प्राणे ।

असो निर्मल अुज्ज्वल कान्त,

असो सुन्दर स्निग्ध प्रशान्त,

असो असो हे विचित्र विधाने ।

असो दुःखे सुखे असो मर्मे,

असो नित्य नित्य सब कर्मे,

असो सकल कर्म-अवसाने ।

तुमि नव नव रूपे असो प्राणे ।

तुमि नव नव रूपे असो प्राणे ***** १३३

परमार्थ ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

३० मी. १९६५

“नवीं नवीं रूपें धारण करून माझ्या प्राणांत येऊन रहा. गंधानें किंवा वर्णानें ध्यान खेंचणाऱ्या पदार्थजातामध्ये तूंच प्रगट हो आणि माझ्या गायनामध्ये देखील तूंच गायिला जा.

माझ्या अंगप्रत्यंगांमध्ये तुझ्या पुलकित स्पर्शानें प्रवेश कर. माझ्या चित्तांत अमृत-मय हर्षानें तू प्रकाशित हो. निरतिशय आनंदामुळे मिटून घेतलेल्या माझ्या दोन्हीं भोळ्या डोळ्यांतूनदेखील तूंच प्रगट हो. आणि अशा रीतीनें नवनव रूपानें माझ्या प्राणांमध्ये तू प्रस्फुरित हो. तू निर्मळ, अज्वल, कांतिमान आहेस, सुंदर, स्निग्ध (प्रेमळ) आणि प्रशान्त आहेस. असा तू माझ्यामध्ये प्रवेश कर. मला कृतार्थ करण्यासाठीं अघटित-घटना-पटीयसी अशी तुझी शक्ति व्यक्त करीत करीत ये. माझ्या सुखदुःखांत तूंच असावेस. माझ्या मर्मांत आणि माझ्या कर्मांत नित्य नित्य तूंच दिसावेस आणि जेव्हां माझीं सर्व कर्में संपतील आणि विरामाची वेळ येतील तेव्हांहि तूंच असावेस. नवनवीन रूपें धारण करून हे हृदयेश्वरा, माझ्या प्राणांत तू अखंड वसावेस.

४०

केवढी भयानक भविष्यवाणी !
'करावें तसें भरावें ;'

दुसऱ्यासाठीं खड्डा खणावा आणि आपणच त्यांत पडावें. धर्मांनीं सांगितलें — आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् । 'स्वतःला जें प्रतिकूल असेल तें दुसऱ्यासाठीं पेरूं नये.' हा झाला अनुपदेश. हाच जेव्हां अभिशापाचे रूपानें मांडला जातो तेव्हां त्याचें रूप खालीलप्रमाणें होतें : दुसऱ्याचें जें म्हणून कांहीं वाळीट करावयास जाशील तेंच, — नेमकें तेंच तुझ्यासाठीं वाढून येणार आहे, कांहीं केल्या तें टळणार नाहीं.

हा नियम जितका व्यक्तीला लागू आहे, तितकाच तो समाजाला आणि राष्ट्रालाहि लागू आहे. 'करावें तसें भरावें' हा सिद्धांत जर जगांत सार्वभौम नसता तर जग म्हणजे महापापाचा एक ढीगच होऊन वसलें असतें. भगवंतानें हें विश्व तयार केलें आणि त्याचें ओझें वाहावें लागूं नये म्हणून फिटफाटीचा नियम त्यानें त्याला लावून दिला. यामुळेच जग स्वतःचा भार स्वतःच उचलून जावूं शकत आहे.

ज्याला हा नियम समजला तो कसलीच आंधळी प्रवृत्ति करणार नाहीं. आपल्या प्रत्येक कर्माचें फळ ओळखून जें अिष्ट असेल तेंच तो करीत राहील.

हे मोर दुर्भांगा देश, जादेर करेछ अपमान ***** १३५

कर्माचा हा अटल सिद्धांत ठाडूक नसल्यामुळे किंवा ठाडूक असूनहि आचरणांत अुतरला नसल्यामुळे मोठ्या मोठ्या राष्ट्रांना भयंकर विटंबनेतून पसार व्हावे लागते.

जे क्रांतदर्शी ऋषि असतात त्यांना हा सर्व क्रियाकलाप आणि त्यांच्या फलांचा विस्तार स्पष्ट दिसत असल्याने ते केव्हां केव्हां मनुष्यजातीला परम कारुणिक हृदयाने परंतु भयानक शब्दांत सुचवून ठेवतात —

‘ हांसत कर्म करावे, भोगावे रडत तेंचि परिणामी । ’

ज्याला आपण सामान्य भाषेत शाप म्हणतो तो खरोखर शाप नसतो ; पण कर्मफळांचे विद्युद्धतेप्रमाणे झालेले दिग्दर्शन असते. अंधान्या रात्रीं सर्व दिशा धुंद झाल्या असाव्यात आणि मध्येच वीज चमकून आसपासचा सर्व प्रदेश दूरवर प्रगट व्हावा, त्याप्रमाणे त्रिकाळदर्शी महात्म्याला अेखाचा दुराचाराचा अत्यंत क्रोध आला म्हणजे त्या अुक्त भावनेच्या योगाने त्या दुराचाराचे फळहि त्याला विजेच्या चमकेसारखे डोळ्यांपुढे प्रत्यक्ष होते आणि पुढे काय ओढवणार आहे ते त्या दुदैवी दुराचान्याला सावध करण्यासाठीं तो अेकाअेकीं सांगून टाकतो. भयग्रस्त पामर त्या अुग्र वाणींत नियतीचे प्रतिबिंब पाहण्या-अैवर्जां क्रोधाचा परिपाकरूप शाप पहातो आणि दुःखपेलव होअून कृपणाप्रमाणे अुःशाप मागू लागतो. हा अुःशाप म्हणजे कांहीं शिक्षेतील सूट नव्हे. पण मनुष्य ज्या मानाने पश्चात्ताप करून आपल्या आचरणांतील मलिनता धुवून काढील त्या मानाने दुराचाराचा परिणामहि सौम्य झाल्यावांचून राहणार नाही. गांवाला आग लावणाऱ्या आततायाला जर आपण सांगितले कीं, ‘ तुझ्या घराचीदेखील राखरांगोळी होणार आहे ’ आणि ते अैकतांच जर तो गयावया करू लागला कीं, ‘ मला यांतून वांचवा ’ तर आपण त्याला दुसरे काय सांगणार ? ज्या हाताने आग लावलीस त्याच हाताने पाणी शिंपडण्याचा प्रयत्न कर. बाहूमध्ये शक्ति असेल ती सगळी वापरून आगीचा बंब चालवू लाग, म्हणजे तूंहि वांचशील आणि तुझे शेजारीहि वांचतील.

येथे शाप कुठे आला आणि अुःशाप कुठे अवतरला ? सर्व केवळ नियतीचे आकळनचा आहे.

प्रस्तुत गीतामध्ये अस्पृश्यतेचे महापाप आचरणान्या भारत देशाला कवीन्द्र प्रथम अुःशापाचा अुपाय सांगतात आणि तेवढे हातून न घडले तर नियतीचा शाप कोठवर नेअून पोहोचवील, अधःपात, नाश कसा घडवून आणील, हे सांगून विराम पावतात.

हे मोर दुर्भागा देश, जादेर करेछ अपमान
अपमाने हते हबे ताहादेर सबार समान ।

मानुषेर अधिकारे

वञ्चित करेछ जारे,

सम्मुखे 'दाँडाये रेखे तबु 'कोले दाओ नाखि स्थान,
अपमाने हते हबे ताहादेर सबार समान ।

मानुषेर परशेरे प्रतिदिन ठेकाअिया दूरे
घृणा करियाछ तुमि मानुषेर प्राणेर ठाकुरे ।

विधातार रुद्ररोषे

दुर्भिक्षेर द्वारे ब'से

भाग करे खेते हबे सकलेर साथे अन्नपान ।

अपमाने हते हबे ताहादेर सबार समान ।

तोमार आसन हते जेथाय तादेर दिले 'ठेले
सेथाय शक्तिरे तव निर्वासन दिले अवहेले ।

चरणे दलित हये

धुलाय से जाय बये —

सेअि निम्ने नेमे^१ अेसो, नहिले नाहि रे परित्राण ।

अपमाने हते हबे आजि तोरे सबार समान ।

१. दाँडाये रेखे - उभे ठेवून. २. कोले - मांडीवर. ३. ठेले - ढकलून. ४. नेमे
एसो - उतरून ये.

जारे तुमि नीचे 'फेल' से तोमारे बाँधिबे जे नीचे,
 पश्चाते रेखेछे जारे से तोमारे पश्चाते 'टानिछे'
 अज्ञानेर अन्धकारे
 आड़ाले टाकिछ जारे
 तोमार मंगल टाकि गड़िछे से घोर व्यवधाने ।
 अपमाने हते हबे ताहादेर सवार समान ।

शतेक शताब्दी धरे नामे शिरे असम्मान भार,
 मानुषेर नारायणे तबुओ कर ना नमस्कार ।
 तबु नत करि आँखि
 देखिबारे पाओ ना कि
 नेमेछे धुलार तले हीन-पतितेर भगवान ।
 अपमाने हते हबे सेथा तोरे सवार समान ।

देखिते पाओ ना तुमि मृत्युदूत दाँड़येछे द्वारे,
 अभिशाप आँकि दिल तोमार जातिर अहंकारे ।
 सवारे ना जदि 'डाक',
 अखनो 'सरिया थाक',
 आपनारे बेंधे राख' चौदिके जड़ाये अभिमान—
 मृत्युमाझे हबे तबे चिताभस्मे सवार समान ।

“हे माझ्या दुर्भागी देशा, ज्यांचा अपमान करीत आहेस तोच अपमान तुला स्वतः सहन करून त्या सर्वांशीं तुला समान व्हावें लागणार आहे. ज्यांना

५. फेल'—फेंकतोस. ६. टानिछे—खेंचतो. ७. डाक'—बोलविलेस.
 ८. सरिया थाक'—दूर राहिलास.

मनुष्यत्वाच्या अधिकारापासून तू वंचित ठेवतोस, स्वतःच्या समोर अुभें करून ठेवूनदेखील ज्यांना भाजू म्हणून मांडीवर घेण्याची तुला बुद्धि होत नाही ; त्या सर्वांशीं समान व्हावें लागणार आहे.

माणुसकीच्या स्पर्शापासून ज्यांना तू दूर ठेवतोस आणि अशा रीतीनें हृदयांत आणि प्राणांत बसणाऱ्या भगवंताचा तिरस्कार करतोस, याचें फळ म्हणून तुला विधात्याच्या क्रोधाचा बळी होऊन दुष्काळाचें दूवारीं बसून सर्वांच्या बरोबर पत्रावळी चाटाव्या लागणार आहेत आणि तो अपमान सहन करून तुला सर्वांशीं अेकरूप व्हावें लागणार आहे.

तुझ्या आसनावरून त्याला तू जेथें लोटून दिलेंस तिथेंच तू स्वतःच्या सामर्थ्याला अवहेलनापूर्वक हांकून लाविलें आहेस असें समज. पायीं तुडविलें गेल्यानें ज्या धुळींत ते जाऊन पोचले त्याच नीच जागीं जोंवर तूं अुतरला नाहीस तोंवर तुझें परित्राण व्हावयाचें नाही. आज तुला अपमानाद्वारा सर्वांशीं समान आणि अेकरूप व्हावयाचें आहे.

ज्याला तू खालीं फेंकून देतोस तो तुला स्वतःशीं बांधून खालीं आणतो. ही मगरमिठी तुला सुटावयाची नाही. ज्याची तू हेटाळणी करून मागें ठेवतोस तो तुला मागें खेंचल्यावांचून कसा राहिल ? अज्ञानाच्या अंधःकाराआड ज्याला तू झांकून टाकिलेंस तो तुझें 'कल्याण मंगल' झांकून तुझ्यासाठीं घोर व्यवधान तयार करित आहे. त्याचा तो अपमान स्वतःवर ओढवून घेवून सर्वांशीं तुला समान झालेंच पाहिजे.

शंभर शतके झालीं हा अपमानाचा भार, आपल्याच भावाचा अपमान केल्याचें पाप, तुझ्या डोक्यावर अुतरत आलें आहे. अितकें झालें तरी मानवतेच्या नारायणाला नमस्कार करण्याची—त्याला शरण जाण्याची—तुला बुद्धि होत नाही. जरा डोळे खालीं करून पहाना ! तेथें, तुझ्या पायाखालील धुळींत, दीन पतितांचा भगवान स्वतःच अुतरलेला दिसत नाही का ? तेथें जाऊन तो सगळा अपमान मस्तकावर धारण करून तुला सर्वांशीं समान व्हावें लागणार आहे.

काय तुला दिसत नाही की, मृत्युदूत तुझे द्दारीं अुभे आहेत ; आणि तुझ्या जात्यभिमानाच्या अहंकारावर त्यांनीं अेक भयानक अभिशाप कोरून काढला आहे ?

आतां जर सर्वोना तूं आपल्याकडे बोलाविलें नाहीस, अजूनहि तूं त्यांचेपासून दूरच राहशील आणि आपल्या चोहींकडे अभिमानाच्या भिंती अुभारून स्वतःला कोंडून ठेवशील, तर मृत्यूच्या द्दारें तुला सर्वोशीं चिताभस्माची समानता मिळणार आहे. वेळींच जाग, पश्चात्ताप कर आणि प्रायश्चित्त करून पुनीत हो ; नाहीं तर चिताग्रीच तुला पावन करील.

४१

वैदिक काळचे ऋषि वाळलेल्या लाकडांचे ओंडके घेऊन

त्यांच्या मंथनानें अग्नि तयार करीत असत. खळगा असलेली एक आडवी फळी खालीं ठेवून तिच्यावर रवीप्रमाणें एक अुमा दांडा वरून दावून धरीत आणि दोरीनें तो दांडा खालच्या खळग्यांत घुसळत. अशा घर्षणानें अुष्णता अुत्पन्न होऊन प्रथम ठिणगी पडे. पुढें लवकरच त्यांतून निघणाऱ्या धुराची ज्वाळा होऊन तें लाकूड पेटूं लागे. खालच्या लाकडाला अरणि म्हणत आणि वरच्या लाकडाला अुत्तरारणि म्हणत.

अशा अरणि-मंथनाची क्रिया यज्ञांत वारंवार येते.

हा सर्व खटाटोप अग्नीच्या ज्वालेसाठीं असे. आग पेटली म्हणजे अरणि आणि अुत्तरारणि दोन्ही तिच्या आहारीं पडावयाच्या.

आपला जीवन-व्यापारहि असाच मरणप्राप्तीसाठीं नाहीं काय ? मरण हीच जीवनाची अंतिम परिपूर्णता आहे. शेतकरी गाडा भरून धान्य बाजारांत घेऊन जातो. घरचा गाडाहि त्याला विकावयाचा होता आणि बैलाची जोडीहि घरीं फाजील पडत असल्यामुळें काढून टाकावयाची होती. त्यानें प्रथम धान्य विकलें, मग गाडा विकून टाकला. बैलांची जोडीहि

म्हणूनच चांगली अंशी वषे या जगांत ठेवले. मरणाला रवीन्द्रनाथांहून अधिक योग्यतेचा प्रचारक आणि वकील मिळाला नसता. रवीन्द्रनाथांची मृत्युकाव्ये ही खरोखरच अुकुष्ट कोटीची भक्तिकाव्ये आहेत.

ओगो आमार ऐअि जीवनेर

शेष परिपूर्णता

मरण, आमार मरण, तुमि

१कओ आमारे कथा ।

सारा जनम तोमार लागि

प्रतिदिन जे आछि जागि,

तोमार तरे २बहे बेडाअि

दुःखसुखेर व्यथा ।

मरण, आमार मरण, तुमि

कओ आमारे कथा ।

जा पेयेछि, जा हयेछि,

जा-किछु मोर आशा,

ना जेने धाय तोमार पाने

सकल भालोबासा ।

मिलन हवे तोमार साथे

अेकटि शुभ दृष्टिपाते,

जीवनवधू हवे तोमार

नित्य - अनुगता ।

मरण, आमार मरण, तुमि

कओ आमारे कथा ।

१. कओ - सांग. २. बहे बेडाअि - घेअून भटकतो.

वरणमाला गांधा आळे
 आमार चित्तमाझे,
 कवे नीरव हास्यमुखे
 आसवे वरेर साजे ।
 सेदिन आमार रवे ना घर,
 कभि-वा आपन, कभि-वा अपर
 विजन राते पतिर साथे
 मिलवे पतिव्रता ।
 मरण, आमार मरण, तुमि
 कओ आमारे कथा ।

“ हे मरणा, माझ्या मरणा, माझ्या जीवनाची तू अंतिम परिपूर्णता आहेस. तू येअून माझ्या कानांत आपल्या गुजगोष्टी सांग. सगळा जन्म तुझ्यासाठी मी प्रतीक्षाच करित राहिलों, तुझ्यासाठी वाट पहात राहिलों, जागत राहिलों आणि तुझ्यासाठी सुखदुःखाची व्यथा वहन करित राहिलों. आतां तुझ्या गुजगोष्टी माझ्या कानीं पडूं दे.

मी जें कांहीं मिळविलें, जें कांहीं झालें आणि जी कांहीं आशा मीं अुराशीं बाळगली तें सर्व नकळत तुझ्याकडे वाहून जाणारें माझें प्रेमच होतें. किती आनंदाची गोष्ट कीं आतां तुझी भेट होअील आणि तुझ्या अेका शुभ दृष्टि-पाताबरोबर ही जीवनवधू निष्ठापूर्वक तुझ्या मागोमाग येअील, तुझी नित्य अनुगता होअील. मरणा, माझ्या मरणा, माझ्याशीं गुजगोष्टी बोल.

माझ्या हृदयांत स्ययंवराची माळा गुंफून तयार आहे. नवरदेवाचीं मंगलवर्त्तें परिधान करून नीरव हास्यानें अुज्ज्वल झालेल्या चेहऱ्यानें तू मजकडे केव्हां येशील ? तू येशील तेव्हां माझें हें घर अुरणार नाहीं. कोणीहि स्वकीय किंवा परकीय असे रहाणार नाहींत. विजन रात्रीच्या समयीं पतिव्रता पतीच्याबरोबर सहगमन करील. मरणा, माझ्या प्रिय सख्या मरणा, आपल्या गुजगोष्टी मला सांगून टाक, तुझें रहस्य माझ्या कानीं पडूं दे.

४२

दिवस आणि रात्र मिळून ज्याप्रमाणे दिवस होतो,

त्याचप्रमाणे जीवन आणि मरण मिळून समग्र जीवन बनत असते. हास्य आणि रुदन, प्रसाद आणि विषाद हीं दोन्ही मिळूनच आनंद परिपूर्ण होत असतो. जो दिवस रात्रीला भिअून असतो तो खरा दिवस नव्हे. दुःख प्राप्त होतांच जें कोमेजून जातें तें सुख सुख नव्हे. डोळ्यांची अुघडझांप चालू असणें म्हणजेच स्थिर पहाणें आहे, डोळ्यांच्या अुघडझांपीमुळें पहाण्यांत कधींच बाधा येत नाही, अेवढेंच नव्हे तर अशी अुघडझांप होत असते म्हणूनच ज्याप्रमाणें डोळे ताजे राहून स्पष्टपणें, निर्मळपणें पाहूं शकतात त्याचप्रमाणें सुखदुःखाची जोडी नांदत आहे म्हणूनच जीवन सारपूर्ण व सुखमय झालें आहे. अुन्हाळा आणि हिंवाळा यांचें द्वैतच जेथें विरून गेलें तेथेंच वर्ष सिद्ध झालें. अुकेची तळमळ नसेल तर ज्याप्रमाणें खाण्याची तृप्ति मिळणार नाही, तहानेची कोरड नसेल तर ज्याप्रमाणें जलपानाची कृतार्थता रहाणार नाही, त्याचप्रमाणें जगामधें दुःखामागून सुख येतें, सुखानंतर दुःख पुन्हा डोकावतें, म्हणूनच तर जीवनांत कांहीं अर्थ आला आहे. ही गोष्ट जर समजली नाही तर जीवनाची खोलीच समजावयाची नाही. प्रथम प्रथम या द्वैतामुळें मनुष्य गोंधळून जातो, जेरीस येतो; पण पुढें जीवनाचा जसजसा साक्षात्कार होअूं लागतो तसतसें हें सर्व यथायोग्य आहे अशी खात्री पटते.

जेन शेष गाने मोर सब रागिणी पुरे

१४५

मग मात्र सर्वत्र आनंदच आनंद भरलेला आहे असा अनुभव येतो. अशा अनुभवाच्या गीतांमध्ये कांहीं औरच आनंद भरलेला असतो. सुख आणि दुःख, जीवन आणि मरण, मौन आणि वाणी यांच्यामधील द्वैत पूर्व आणि पश्चिमेच्या द्वैतासारखेच आहे. या दोन दिशा दिसायला परस्पर विरोधी असतील, पण त्या अेकमेकींवांचून राहूंच शकत नाहीत. अका बाजूने पहातां जिला आपण पूर्व म्हणतो, तीच दुसऱ्या बाजूने पहातां पश्चिम ठरते अितके या दोर्घांमधें अद्वैत आहे. हें अद्वैत पारखले, पटलें आणि अंगां मुरल्यानंतर जें गायन जीवनांतून स्फुरतें तेंच गायन अंतिम गायन होय. तेथें द्वैतहि दिसतें आणि अद्वैतहि असतें.

थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे आनंदाच्या अनंत विभूति आहेत. ज्याप्रमाणें जो शिव आहे तोच रुद्र आहे, जी दुर्गा आहे तीच शान्ता आहे. त्याप्रमाणें सुख आणि दुःख हे त्या आनंदाचेच दोन निरनिराळे अवतार आहेत. सुख आणि दुःख हीं हरिहराप्रमाणें किंवा अर्धनारीनटेश्वराप्रमाणें जगभर आणि जीवनभर आपली विचित्र लीला नटवीत असतात. याचा ज्यांना साक्षात्कार झाला त्यांच्या गायनांत अेकांगीपणा नसतो, त्या गायनांत जीवन सर्वस्व भरलेलें असतें.

जेन शेष गाने मोर सब रागिणी पुरे —
आमार सब आनन्द मेले ताहार सुरे ।

जे आनन्दे माटिर धरा हासे
अधीर हये तरु लताय घासे,
जे आनन्दे दुब्धि पागलेर मतो

जीवन मरण बेडाय भुवन घुरे —
सेअि आनन्द मेले ताहार सुरे ।

जे आनन्द आसे झडेर वेशे,
घुमन्त प्राण जागाय अट्ट हेसे ।

जे आनन्द दाँडाय आँखिजले
दुःख-व्यथार रक्तशतदले,

जा आछे सब धुलाय फेले दिये
जे आनन्दे वचन नाहि फुरे—
सेअि आनन्द मेले ताहार सुरे ।

“ माझें शेवटचें गाणें असें असावें कीं, जन्मभर गायिलेल्या सर्व रागिण्या त्यांत येअून बसाव्यात, त्यांत दिसाव्यात आणि अुत्तम रीतीनें त्या शेष रागिणींच्या सुरामध्यें माझा सर्व आनंद पूर्णपणें मावावा.

ज्या आनंदामुळें ही मृत्तिकेची धरा हसूं लागते आणि त्या हास्याची अुत्कटताच तरु-लता आणि गवताच्या रूपानें प्रगट होते, ज्या आनंदामुळेंच जीवन आणि मरण अुन्मत्ताप्रमाणें हातांत हात घालून या जगावर फुगडी खेळत अथवा पिंगा घालीत फिरतात, तो आनंद माझ्या त्या शेवटच्या गायनाच्या आलापामध्यें व्यक्त झाला पाहिजे.

जो आनंद तुफान वारा आणि पावसाच्या झडीच्या वेषानें येतो आणि जीवमात्राला आपल्या अट्टाहास्यानें खडबडून जागें करतो, जो आनंद दुःखव्यथेच्या लाल कमळामध्यें अश्रुजलाच्या रूपानें शोभून अुठतो आणि जो आनंद सर्व कांहीं धुळींत फेंकून देऊन अेक निश्वास देखील तोंडावाटें येअूं देत नाहीं, तोच आनंद माझ्या या शेवटच्या गाण्याच्या आलापामधून व्यक्त होवो.

माझ्या अंतिम गानामध्यें जीवनाच्या सर्व विभूति अेकवटाव्यात आणि त्या गायनानें माझें जीवन-सर्वस्व घेअून जीवन-स्वामीच्या चरणीं पोंचावें.”

जे खरोखर आळशी असतात त्यांना आपला आळस

झांकण्यासाठी कांहींना कांहीं ब्रह्मणा सांगावा लागतो. ज्यांना ताबडतोब कांहीं करावयाचें नसतें ते अुद्ध्याचा वायदा बोलतात. वर्तमानकाळांत जे हरलेले असतात ते भविष्य-काळावर विसंबून आशेचे मांडे मनांतल्या मनांत खात असतात.

अुलटपक्षां ज्यांच्याजवळ कांहीं निश्चित आदर्श आहे, ज्यांना कांहीं थोर कृत्य करावयाचें आहे, त्यांना बारीकसारीक तुच्छ कामांत गुंतून घेणें परवडावयाचें नाहीं. आपल्या कामाचा मुद्दत येजीतोपर्यंत त्यांना थांबलेंच पाहिजे. अशा वेळां हे आळशी आहेत, यांना कांहींच करावयाला नको, यांच्यापुढें खरोखर कांहीं आदर्शच नाहीं, निष्कारण गगनविहार करीत रहातात अशी जर टीका झाली तर ती त्यांना मुकाट्यानें सहनच करावी लागते. गगनविहारी आळश्यांचा एक खराखुरा वर्ग जोपर्यंत जगांत आहे तोपर्यंत 'आम्ही त्यांतील नहों' असें नुसतें म्हणून चालावयाचें नाहीं. आज तुम्ही जी टीका कराल ती मुकाट्यानें सहन करूं. कुणी सांगावें आम्ही तसे आळशीनंदन खरोखरीच असलों तर ! आमचा मुळांच आग्रह नाहीं कीं जगानें आमच्यावर विश्वास ठेवावा—आम्हांला अितरांहून निराळें समजावें.

पण आमचें आम्हांला ठाडूक आहे कीं आम्हीं असे स्वस्थ कां बसलों आहोंत. घरांत जर लुंग्यासुंग्यांना पाहुणे म्हणून बोलावून घर भरून काढलें तर जेव्हां खरोखरीच तो महान अतिथि येतील तेव्हां त्याचेसाठीं जागाच उरणार नाही. म्हणून घर रिकामें ठेवल्याची टीका किंवा निंदा सहन करूनदेखील आम्ही त्या अतिथिवर्याची वाट पहात बसणार. जर तर तो वेळींच आला किंवा शेवटीं आणि आम्ही सगळें घर आणि आपली सारी शक्ति त्याचे चरणीं अर्पण केली तर आमचें आतांपर्यन्तचें वाट पहाणें सकारण झालें असें सिद्ध होईल. तसें न घडलें तर लोकांत आमचें हसें होतील कीं, 'यांना कांहींच करावयाचें नव्हतें, यांना आपला अनिर्णय आणि आळस झांकूनच ठेवावयाचा होता. तसें झालें तर आम्हांला त्याची हरकत नाही. जर तो आला, त्यानें आमचा स्वीकार केला तर आम्ही कृतार्थ झालों. तसें तर न घडलें तर जगामधें फजीत होण्याची आमची तयारी आहे. लोक आमच्यावर रागावोत, त्रासून जावोत. आमची निन्दा करोत, आम्हांला दोष लावून त्याबद्दल शिक्षा करोत; हे सर्व आम्ही सहन करूं. आमची आळशांत गणना झाली, आमची हेटाळणी झाली तरी आमची हरकत नाहीं...

'खाजीन तर तुपाशीं, नाहीतर उपाशीं', ही म्हण आमच्यापुढें मांडून आमचा कुणी उपहास केला तर म्हणूं कीं खरोखर आमची अशीच वृत्ति आहे खरी. ती उपहास करण्यास पात्र असेल तर आमचा जरूर उपहास करा. आम्ही तो सहन करूं. पण आहे तें कोठें जाणार ? अर्पण होऊं तर त्या प्रेमेस्वराच्याच हातींच अर्पण होऊं.

प्रेमेर हाते धरा देव

तांजि रयेच्छि वसे;

अनेक देरि हये गेल,

दोषी अनेक दोषे ।

विधिविधान-बाँधन-डोरे

धरते आसे, जांजि जे १सरे —

तार लागि जा २शास्ति नेवार

नेव मनेर तोषे ।

१. सरे - निसद्दन. २. शास्ति - शिक्षा.

प्रेमेर हाते धरा देव
ताभि रयेछि बसे ।

लोके आमाय निन्दा करे,
निन्दा से नय मिछे -
सकल निन्दा माथाय धरे
रव सबार नीचे ।

शेष हये जे गेल बेला,
भाडल बैचा-केनार मेला —
डाकते जारा एसेछिल
फिरल तारा रोषे ।
प्रेमेर हाते धरा देव
ताभि रयेछि बसे ।

“प्रेमाच्या हातीं स्वतःला अर्पण करून घ्यावें म्हणून मी बसून राहिलो आहे. पुष्कळ अुशीर झाला आहे. अनेक दोष आणि क्षति माझ्या हातून घडत आहेत. लोक विधिविधानाच्या बंधनरज्जूत मला बांधूं पहातात. पण मी त्यांतून नेमका निसटतो. या माझ्या अपराधाबद्दल जी कांहीं शिक्षा मला होणार असेल ती मी राजीखुशीनें स्वीकारीन. कारण प्रेमाच्याच हातीं स्वतःला अर्पण करण्यासाठीं मला बसून रहावयाचें आहे.

लोक माझी निन्दा करतात आणि ती निन्दा गैरवाजवी आहे असेंहि नाही. मी तर सगळी निन्दा शिरसा धारण करून सगळ्यांच्या शेवटीं बसावयास तयार आहे.

वेळ निघून गेली, क्रयविक्रयाचा हाट अुठला. जे लोक मला बोलवावयास आले होते ते त्रासून रागारागानें परत गेले. मला प्रेमाच्याच हातीं स्वतःला अर्पण करावयाचें आहेच, म्हणून मी असा येथें (आळशासारखा) अकर्मण्य होऊन बसलों आहे. ”

३. बेचा-केनार - विक्री-खरेदीचा.

परिशिष्ट - १

कांहीं टीपा

गीत क्र० १९

कोन भुले आज सकल भुलि
आलि आकुल ह'ये

अत्यंत अुत्कट सुखाचे कषण अनुभवीत असतां मनांत कषणोक्षणीं भीति अुठत असते कीं हे कषण टिकतील का ? थोडीवहुत तृप्ति देअून मग जातील का ? कषणभर वेड लावून मार्गें फक्त चुटपुटच ठेवून जातील का ? या शंकेमुळें जे कांहीं सुखाचे कषण मिळाले असतील त्यांचें सुखहि निर्वेधपणें भोगतां येत नाहीं. सुख अगोदर अत्यल्प आणि तेंहि अशा शंका भीतीनें कालवलेलें. यांत मनुष्यानें समाधान कसें मानावें ?

आणि जेव्हां दुःखाचे दीर्घ कषण येतात तेव्हां देखील मनांत शंका अुठते कीं यांचा कधीतरी अंत होणार आहे कीं आपलाच अंत हे पहाणार आहेत ? आलेलें दुःख गेल्यावांचून रहाणार नाहीं असा विश्वजनीन अनुभव असला तरी अशा वेळीं तो कामीं येत नाहीं. घाबरलेल्या मनुष्याला वाटूं लागतें हें दुःख आतां कायमचें मार्गें लागलें. सुखाचे दिवस आतां कायमचे संपले.

अशी ही अस्वस्थता असल्यामुळें मनुष्य व्याकुळ होअून ओढवलेल्या दुःखाला चौपट असह्य करून टाकतो.

या दोन्ही प्रकारच्या कषणांचा अनुभव प्रत्येकाला असतोच. पण या खेरीज ज्याच्या जवळ हृदय आहे त्याला आणखी अेक अनुभव येतो, ज्याचें पृथक्करणहि

होअूं शकत नार्हीं. त्याला सुख म्हणावें कीं दुःख हेंहि ठरवितां येत नार्हीं. अेक प्रकारची अुत्कट अस्वस्थता अनुभवास येते. जीव कावराबावरा होतो. वेचैनी वाटते. पण ही स्थिति दूर व्हावी असें मात्र वाटत नार्हीं. स्वतःला काय होतें हेंच जेथें समजत नार्हीं तेथें मनुष्य विचार तो कसला करणार ?

सर्वत्र अंधार पसरला असावा, पण त्यांतून शांतीचें साम्राज्य स्थापन न व्हावें म्हणून विजा अधूनमधून कडाडत असाव्यात. मधून मधून वृष्टि होत असावी. आतां संपेल मग संपेल अशी वाट पहावी, पण अेक सर संपते न संपते अितक्यांत दुःखवेगाप्रमाणें दुसरी सर जोरानें यावी. दिशा धुंद व्हाव्या. जिथें पहावें तिथें पाणीच पाणी दिसावें. आणि मग हृदयाला वाटावें कीं आतां ही मेघवृष्टि थांबावयाचीच नार्हीं. हा जो पर्जन्य राहून राहून झोडपत आहे तो प्रलयकाळचाच पर्जन्य असला पाहिजे. आतां कांहीं याला विराम म्हणून असणार नार्हीं.

वरें, हा प्रलयकाळचा पर्जन्य आहे असें समजून दुःखानें अभिभूत व्हावें तशी-हि वृत्ति मनांत अुठत नार्हीं. वरें झालें आतां फक्त अेक पाअूसच पाअूस अुरला आहे. अितर कशाचाच विचार करावयास नको. परिवर्तन होणार असेल तरच विचार करावयाचा ना ! बरी आहे ही अेकच प्रकारची स्थिति. आतां अितर कसल्याच गोष्टीचा विचार करावयास नको, कसलीच पूर्वतयारी करावयास नको. वृष्टिधारेनें आपली सर्व मर्यादा सोडून दिली आहे. आतां जें कांहीं होत राहिल त्याचा स्वीकार करत रहावयाचा. या खेरीज दुसरे कसलेंच कर्तव्य अुरलें नार्हीं. आतां हा अेक पाअूस सोडून अितर कशाचाच हिशेब करण्याचें कारण नार्हीं. अेक पाअूसच खरा, बाकी सर्व मिथ्या-मायारूप आहे. असेंच जेथें वाटूं लागतें तेथें अेक प्रकारचें स्थायी समाधान अुत्पन्न होतें आणि त्या समाधानाच्या धर्तीवर कधींहि न संपणारी आणि कधींहि न ओसरणारी अशी व्याकुलता हृदयाला घेरून टाकते.

पण याचें कारण काय ? अशी ही कोणती विस्मृति डोक्यावर वरदहस्त ठेवून आपल्यासमोर अुभी आहे कीं जिच्यामुळे मन निश्चितहि होतें, आणि व्याकुळहि होतें. वृष्टि सर्व मर्यादा सोडून वहात आहे आणि मनहि अेकमनानें व्याकुळ होत आहे.

अशा वेळीं जर ही स्थिति बराच वेळ टिकली तर व्यक्तित्व मरून जातें आणि बाह्य स्थितीशीं अेकरूप होतें आणि बाह्य जगत् आणि आंतरिक भावना असें द्वैत अुरत नाहीं.

भर पावसाळ्यांत मध्यरात्री किंवा उत्तररात्री याचा अनुभव कधीं आला आहे कां, नाहीं ?

या स्थितींत अेकप्रकारें व्यक्तित्व अितकें कांहीं अुत्कट, अेकाग्र आणि घनीभूत होतें कीं त्याच्यावांचून हा अनुभवच पदरांत पडला नसता, अशी खात्री वाटते. दुसऱ्या वाजूतें या अितक्या अुत्कट पिंडीभूत व्यक्तित्वाचा जर परिपूर्ण विसर न पडला तर त्या परिस्थितीशीं अेकरूप होतांच येत नाहीं. आणि स्वतःला विसरून परिस्थितीशीं जर अेकरूप झालों, अैक्यात्म न साधलें तर हा अनुभव फक्त कल्पनामात्रच राहिल, त्याचा भरीवपणा आणि त्याची पारमार्थिक सत्यता हें व्यक्तित्व नष्ट होण्यांतच आहे. परस्पर विरोधी वाटणारी ही साधना सहजगत्या अशा वेळीं सहज सिद्ध होअूं शकते, हीच या प्रसंगाची अद्भुतता आणि अलौकिकता आहे.

गीत क्र. २२ (रवींद्र-मनन-१०)

मने कारि अमनि सुरे गाअि
कंठे आमार सूर खुंजे ना पाअि

हा अनुभव नेहमींचाच आहे. अेखादें नाटक पहावयास जावें आणि अेखाद्या नटाचें भावपूर्ण अद्भुत गायन अैकावें म्हणजे त्याचें असें वेड लागून जातें कीं पुनः पुनः तेंच गायन, तेच सूर मनांत घोळूं लागतात. असलें हें वेड नको म्हणून त्या गीताला आणि त्यांतील त्या आलापांना विसरून जाण्याचा प्रयत्न करावा तर कांहीं केल्या ते दूर होत नाहींत. त्यांची अशी कांहीं विलक्षण पकड असते कीं ते पुनः पुनः कानांत आणि हृदयांत गुणगुणूं लागतात.

शेवटीं वाटूं लागतें कीं हे सूर आणि हें गीत आपलेंच झालें. आपल्यांत अितकें कांहीं सुरलें आहे कीं तें आपल्यापासून निरालें होअूंच शकत नाहीं. पण जेव्हां ही झालेली भावना खरी समजून ते सूर आणि ते आलाप आणि तें भावगीत

काय हवें आहे, तो प्रसन्न आहे की अप्रसन्न ? सर्व कांहीं तिला आपोआप समजतें. अंतर्ज्ञानानें नाहीं पण प्रेमाच्या अंतर्ध्यानानें.

याचप्रमाणें भक्तानें जगाच्या रहाटींत राहून आणि सर्व कर्तव्यें यथासांग पार पाडून आंतील ध्यान अखंड अश्वराकडेच लावलें पाहिजे. ही झाली साधकाची स्थिति. याच्याहून अेक निराळा प्रसंगहि समजून घेण्याजोगा आहे. सासुरवासी सून सासरचीं कामें विनचूक करीत असली तरी तिचें सुप्त मनच तें सर्व करीत असतें. तिचें जागृत मन, प्रेमभक्तीनें भारलेलें मन, पतीचेंच ध्यान करीत असतें. यामुळें तिला जर चोवीस तास पतीच्या साक्षात्कार होत असला तर त्यांत नवल नाहीं.

पण ज्याला अेकदां अीश्वराची भक्ति जडली आहे आणि ज्याला सर्व कांहीं तोच आहे ही गोष्ट पटली आहे असा मनुष्य साधक नसला - प्रमादी असला, अेवढेंच नव्हे, तर चांगला दुनियादारींत मुरला असला, तर त्याचें जागृत मन सांसारिक गोष्टींमध्येच ओतप्रोत झालेलें असतें. अीश्वर आणि त्याची भक्ति यांना जागृत मनाच्या कोनाकोपऱ्यांतहि कोठें जागा नसते. पण अेकदां जें भक्तीचें बीज पेरलें गेलें तें व्यर्थ जाणें शक्य नसतें. अेकदां जी आस्तिकता दृढमूल झाली, हृदयांत रुजली गेली, ती आपलें काम केल्यावांचून रहात नाहीं. पण हा सर्व व्यापार अज्ञातपणें सुप्त मनांत चालत असतो आणि बाहेर घेण्यासाठीं अनुकूल संधीची वाट पहात असतो.

मनुष्याच्या जीवनांत जागृत मनाचें क्षेत्र अुठावदार असलें तरी तें अल्प असतें आणि सुप्त मन जरी विस्मृतीच्या भुयारांत काम करीत असलें तरी त्याचें क्षेत्र विशाल असतें. आणि तेथें मनुष्याची जागृति पोंचत नसल्यामुळें त्याचा अधिकारहि तेथें पोंचत नाहीं; व म्हणून त्याच्या विस्मृतीचा - गफलतीचा परिणामहि त्याच्यावर विशेष होत नाहीं. मनुष्य जागा असो किंवा निजलेला असो. त्यानें व्याजू दिलेल्या रकमेवर व्याज जसें वाढतच असते त्याचप्रमाणें अीश्वर-निष्ठेची गुप्त ठेव अज्ञातपणें वाढीला लागलेली असते.

मनुष्याला आपला हिशोब ठाअूक नसला तरी ज्याप्रमाणें बँकेच्या व्यवस्थाप-काला आणि त्याच्या सॉलिसीटरला तो बरोबर ठाअूक असतो त्याप्रमाणें स्वतःच्या सुप्त मनाविषयीं अगदीं अज्ञान - अंधकारांत असलेल्या मनुष्याला ज्या गोष्टी

ठाअूक नसतात त्या आश्वराला ठाअूक असतात. पुरलेला निधि ज्याप्रमाणे * पायाळू मनुष्याच्या नजरेस पडतो त्याप्रमाणे मनुष्याच्या सुप्त मनांतील सर्व व्यापार भगवंताला ठाअूक असतात.

म्हणूनच कवि म्हणतो, 'भगवंता, मी स्वतःला ओळखतो. याहून तू मला अधिक ओळखतोस. मी फार तर माझ्या स्मृतीचे क्षेत्र कांहीं अंशी जाणू शकतो. विस्मृतीचे क्षेत्र तर तुलाच ठाअूक असते. म्हणून मी जरी व्यावहारिक आणि सांसारिक गोष्टींच्या मार्गे पूर्णपणे लागलो असलो तरी आंतून मला तुझाच ध्यास आहे, तूच मला हवा आहेस, हे तुला ठाअूक आहे. मी कांहीं छातीवर हात ठेवून तुला सांगू शकत नाहीं कीं, मी तुझा भक्त आहे. पण तुला ती गोष्ट ठाअूक आहे. माझे सर्व सुख, दुःख तर तू जाणतोसच. पण महत्त्वाच्या गोष्टी, जीवनाच्या मुख्य गोष्टी, माझ्या कल्याणाच्या गोष्टी मी कसा विसरतो, कां विसरतो, हे देखील सर्व तुला ठाअूक असते आणि विस्मृतीत देखील मी तुझीच भक्ति करीत आहे हे तुला पटते.

सब छेडे सब पाव तोमाय,
जानो मम मन तोमारे चाय ।

एक मुलगा बेरीज शिकला होता. गुणाकार शिकण्याची त्याची तयारी नव्हती. त्यामुळे त्याला प्रत्येक दोन संख्येची बेरीज काय होते हे तोंडपाठ करावे लागे. हजारां संख्यांची बेरीज त्याने तोंडपाठ केली आणि रोजच्या रोज त्याचे हे ओझे वाढतच गेले. पुढे जेव्हा एका शिक्षकाने त्याला सांगितले कीं वेड्या, गुणाकार म्हणजे बेरजेचाच एक संक्षिप्त प्रकार आहे. गुणाकार समजला म्हणजे बेरजेचे ओझे मुळीच बाळगावे लागत नाही. तेव्हा त्याने हिंमत करून गुणाकाराची रीत समजून घेतली. त्या दिवशी त्याला केवढा आनंद झाला ! तो म्हणाला, काय आश्चर्य ! माझ्या सर्व बेरजा या गुणाकाराच्या पोटांत समावल्या आहेत. आजवर पाठ केलेल्या सगळ्या बेरजा विसरून जाण्याची मोठीच सोय मला लाभली आहे.

* असे सांगतात कीं जो मनुष्य पायाळू (पायाकडून जन्मलेला) असतो तो डोळ्यांत विशिष्ट अंजन घातले असता गाडलेले धन नेमके दाखवू शकतो.

अेका अीश्वराला मिळविले म्हणजे जगांतील सर्व ज्ञान, सर्व वैभव आणि सर्व सामर्थ्य न मागतां न मिळवितां आपलेसें होतें. कारण तोच ज्ञानेश्वर आहे, तोच परमेश्वर आहे, सर्वसमर्थ लक्ष्मीपति ज्ञानदाता तोच आहे. त्यालाच आपलासा केला म्हणजे कसलेच अुणें रहात नाहीं.

पण त्याच्या प्राप्तीची जी साधना आहे ती मात्र विचित्र आहे. अितर सर्व वस्तूंचा हव्यास सोडून दिल्यावांचून, सर्वांचा त्याग केल्यावांचून त्याची प्राप्ति होअूं शकत नाहीं आणि त्याची एकदां प्राप्ति झाली म्हणजे बाकीच्या सर्व गोष्टी न मागितल्या तरी आपोआप हजर होतात. यासाठीं जें हवें आहे त्याची वासना सोडून अर्थात् जें हवें आहे तें नकोसें करून अेकदां अीश्वराला आपलासा केला पाहिजे आणि मग जर कोणच्याहि दुन्यवी वस्तूची आवश्यकता अुरलीच तर ती आपोआप समोर येअून पडते. यासाठीं अेकदां अीश्वरप्राप्तीची वैराग्यपूर्ण साधना करून ठेविली म्हणजे दोन्ही प्रकारचा लाभ पदरीं पडतो. अेकतर मला हें हवें तें हवें असली हांवच मुळांत नाहींशी होते. आणि मग जर खरोखरच कशावांचून अडलें असलें तर तें आपोआप मिळून जातें आणि जर कांहींच नको असलें तर मग आपण त्रिभुवनाचे वादशहाच झालों. अुपनिषदांत हेंच निराळ्या शब्दांत सांगितलें आहे. 'त्यक्तेन भुञ्जीथाः' त्यागाच्या द्वाराच अुपभोग करा. सर्व सोडा म्हणजे सर्व मिळेल. या विरोधाभासामधील तेंच तत्त्व कवीनें येथें गुंफिलें आहे.

गीत क्र० ४०

आसते जे चाय सन्देहे ताय

ताडाअि बारे बार

प्रभो, जें हातांतून निसटणारें आहे, जाणारें आहे त्याला कवटाळून ठेवण्याचा पुष्कळ प्रयत्न करून पाहिला पण तें तर सर्व आतां निसटून जाअूं लागलें आहे. त्यानें बाहेर जाअूं नये म्हणून दरवाजा बंद करून बसलों. पण कसचें टिकतें ! आणि जें कांहीं आंत येअूं पहात होतें त्याच्याविषयीं, 'हें मला घातक होअील काय, हें मला लुटेर काय, माझेच स्थान बळकाविल काय ?' अशा अनेक शंकांनीं मीं त्याला पुनः पुनः माझ्या दरवाजांतून पिटाळलें आहे - काहून लाविलें आहे. यामुळे माझ्या घरांत कोणीच येअूं शकत नाहीं. आणि तुझे हें जें आनंदमय विश्व-भुवन आहे तें माझ्या घराच्या बाहेर मोकळेपणानें खेळत आहे.

शंकाशील होऊन मी ज्या सर्वांना घराच्या बाहेर काढले त्यांतच तूंही असला पाहिजेस. तुला कांहीं माझ्या घरांत शिरण्याची वाट सांपडत नाही. तूं अनेक वेळां आलास आणि तितक्या वेळां सगळ्याबरोबर मीं तुलाहि काढून लावले. तूं सगळ्यांबरोबर या जगांतून कचऱ्याबरोबर वा धुळीबरोबर मिसळून, अेकाकार होऊन कां यावेस ? तुला घरांत बोलवावे अशी माझी अिच्छा आहे. पण तूं तर अेकटा येत नाहीस आणि तुझ्या बरोबरच्या त्या सगळ्या लटांबराला काढून लावले म्हणजे तूंही रहाण्याचें नाकारतोस आणि चालता हेतोस.

तूं आंत येऊं पहातोस, मी तुला टेऊं पहातो. पण तूं अेकटा येशील तेव्हांना ! तूं येतोस या सगळ्या घोळक्याबरोबर. माझा त्या घोळक्यावर विश्वास नाही. मी त्याला बाहेरच्या बाहेर घालवून वाटेला लावतो त्यामुळे तूंही अंतरतोस.

बराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्पत.
 अनुक्रम..... वि: ११५.....
 क्रमांक २२०५ नोंद दि: १९९५

गीतांची समग्र सूची

परिशिष्ट-२

['रवींद्र-मनन', 'रवींद्र-वीणा' आणि 'रवींद्र-झंकार' या तीन पुस्तकांत गीतांजलींतील जीं गीतें आलीं आहेत त्यांची समग्र सूची वाचकांच्या सोयीसाठीं येथे दिली आहे. आरंभीचे आंकडे त्या त्या पुस्तकांतील पृष्ठ-क्रमांक सुचवितात. म = मनन, वी = वीणा, झं = झंकार. कंसांतील नागरी आंकडे बंगाली गीतांजलींतले गीतक्रमांक सुचवतात व अंग्रजी आंकडे अंग्रजी गीतांजलींतले गीतक्रमांक सुचवितात. अंग्रजी गीतांजलीव्यतिरिक्त अन्य पुस्तकांत सांपडणाऱ्या अंग्रजी अनुवादांचा निर्देशहि कंसांत आहे.]

वी १३० अन्तर मम विकशित करो	(५)
झं ३३ आकाशतले अुठल फुटे	(४८)
वी १६ आछे आमार हृदय आछे भरे	(११०)
वी १३८ आज धानेर खेते रौद्रछायाय	(८)
वी १३४ आज बरषार रूप हेरि मानवेर माझे	(१००)
म ६४ आज बारि झरे झर झर	(२७)
म ४२ आजि झडेर राते तोमार अभिसार	(२०) (२३)
झं २८ आजि श्रावण-घन-गहन-मोहे	(१८) (२२)
झं २३ आनन्देरअि सागर थेके	(९)
झं ४ आबार अेरा धिरेछे मोर मन	(३३)
झं ७६ आबार अेसेछे आषाढ आकाश छेये	(९९)

वी ५९	आमार अे गान छेड़ेछे तार	(१२५) (7)
झं ६७	आमार अे प्रेम नय तो भीरु	(८९)
झं ६१	आमार अेकला घरेर आड़ाल भेडे.	(८४)
म ११५	आमार खेला जखन छिल तोमार सने	(६८) (97)
वी ८८	आमार चित्त तोमाय नित्य हवे	(१३७)
म २६	आमार नयन-भुलानो अेले	(१३)
वी ९२	आमार नामटा दिये ठेके राखि जारे	(१४३) (29)
वी ७५	आमार माझे तोमार लीला हवे	(१३०)
वी १२१	आमार माथा नत करे दाओ हे तोमार	(१)
म ७४	आमार मिलन लागि तुमि	(३४) (46)
म १५१	आमारे जदि जागाले आजि, नाथ	(८६)
वी १	आमि चेये आछि तोमादेर सवापाने	(१०४)
म १	आमि बहु वासनाय प्राणपणे चाछि	(२) (14)
म ७१	आमि हेथाय थाकि शुधु	(३१) (15)
वी ४	आर आमाय आमि निजेर शिरे	(१०५) (9)
म ६१	आर नाछि रे बेला, नामल छाया	(२६) (74)
म १६२	आरो आघात सञ्चिवे आमार	(९०)
वी ४१	अुड़िये ध्वजा अभ्रभेदी रथे	(११८)
म १६७	अेअि करेछ भालो, निटुर	(९१) (Crossing 6)
म १४५	अेअि ज्योत्स्नाराते जागे आमार प्राण	(८२)
म ६८	अेअि तो तोमार प्रेम, ओगो	(३०) (59)
झं १७	अेअि मलिन वस्त्र छाड़ते हवे	(४१)
झं ७८	अेअि मोर साध जेन अे जीवनमाझे	(१०२)
म १०३	अेकटि अेकटि करे तोमार	(६४)
झं ९७	अेकटि नमस्कारे, प्रभु	(१४८) (103)
म १९१	अेकला आमि बाहिर हलेम	(१०३) (30)
झं ६४	अेका आमि फिरव ना आर	(८५)
म ९४	अेबार नीरव करे दाओ हे तोमार	(५९)

म ११९	अै रे तरी दिल खुले	(६९)
झं १४१	ओगो आमार अेअि जीवनेर	(११६) (९१)
झं ४९	ओगो मौन, ना जदि कओ	(७१) (१९)
वी १२६	कत अजानारे जानाअिले तुमि	(३) (६३)
म १४८	कथा छिल अक-तरीते केवल तुमि आमि	(८३) (४२)
म १०६	कब्रे आमि बाहिर हलेम	(६५)
झं ८०	के वले सब फेले जावि	(११२)
म ३६	कोथाय आलो, कोथाय ओरे आलो	(१७) (२७)
म ८०	कोन् आलोते प्राणेर प्रदीप	(५१)
वी २०	गर्व करे निअि ने ओ नाम, जान अन्तर्यामी	(१११)
वी १०९	गान गावाले आमाय तुमि	(१५४)
झं ९४	गान दिये जे तोमाय खूँजि	(१३२) (१०१)
वी ७२	गाब्रार मतो हय नि कोनो गान	(१२९)
म १५७	चाअि गो आमि तोमारे चाअि	(८८) (३८)
म १३७	चिर जनमेर वेदना	(७)
वी १२	छाडिस ने, धरे थाक अँटे	(१०९)
म १५४	छिन्न करे लओ हे मोरे	(८७) (६)
वी ८१	जखन आमाय बाँध' आगे पिछे	(१३५)
म ३१	जगत् जुड़े अुदार सुरे	(१५)
झं २०	जगते आनन्दयज्ञे आमार निमंत्रण	(४४)
झं १११	जड़ाये आछे बाधा, छाड़ाये जेते चाअि	(१४५) (२८)
झं ९१	जड़िये गेछे सरु मोटा	(१२८)
वी ८३	जतकाल तुअि शिशुर मतो	(१३६)
म १२३	जतवार आलो ज्वालाते चाअि	(७२)
म ५१	जदि तोमार देखा ना पाअि, प्रसु	(२४) (७९)
झं १०८	जा दियेछ आमार अे प्राण भरि	(१३९)
वी ३६	जात्री आमि ओरे	(११७)
म ४५	जानि जानि कोन् आदिकाल हते	(२१)

वी ५९	आमार अे गान छेडेछे तार	(१२५) (7)
झं ६७	आमार अे प्रेम नय तो भीरु	(८९)
झं ६१	आमार अेकला घरेर आडाल भेडे.	(८४)
म ११५	आमार खेला जखन छिल तोमार सने	(६८) (97)
वी ८८	आमार चित्त तोमाय नित्य हवे	(१३७)
म २६	आमार नयन-भुलानो अेले	(१३)
वी ९२	आमार नामटा दिये ठेके राखि जारे	(१४३) (29)
वी ७५	आमार माझे तोमार लीला हवे	(१३०)
वी १२१	आमार माथा नत करे दाओ हे तोमार	(१)
म ७४	आमार मिलन लागि तुमि	(३४) (46)
म १५१	आमारे जदि जागाले आजि, नाथ	(८६)
वी १	आमि चेये आछि तोमादेर सवापाने	(१०४)
म १	आमि बहु वासनाय प्राणपणे चाअि	(२) (14)
म ७१	आमि हेथाय थाकि शुधु	(३१) (15)
वी ४	आर आमाय आमि निजेर शिरे	(१०५) (9)
म ६१	आर नाअि रे बेला, नामल छाया	(२६) (74)
म १६२	आरो आघात सअिवे आमार	(९०)
वी ४१	अुडिये ध्वजा अभ्रभेदी रथे	(११८)
म १६७	अेअि करेछ भालो, निटुर	(९१) (Crossing 6)
म १४५	अेअि ज्योत्सनाराते जागे आमार प्राण	(८२)
म ६८	अेअि तो तोमार प्रेम, ओगो	(३०) (59)
झं १७	अेअि मलिन वस्त्र छाडते हवे	(४१)
झं ७८	अेअि मोर साध जेन अे जीवनमाझे	(१०२)
म १०३	अेकटि अेकटि करे तोमार	(६४)
झं ९७	अेकटि नमस्कारे, प्रभु	(१४८) (103)
म १९१	अेकला आमि बाहिर हलेम	(१०३) (30)
झं ६४	अेका आमि फिरव ना आर	(८५)
म ९४	अेवार नीरव करे दाओ हे तोमार	(५९)

म ११९	अै रे तरी दिल खुले	(६९)
झं १४१	ओगो आमार अेअि जीवनेर	(११६) (११)
झं ४९	ओगो मौन, ना जदि कओ	(७१) (१९)
वी १२६	कत अजानारे जानाअिले तुमि	(३) (६३)
म १४८	कथा छिल अेक-तरीते केवल तुमि आमि	(८३) (४२)
म १०६	कवे आमि बाहिर हलेम	(६५)
झं ८०	के बले सव फेले जाबि	(११२)
म ३६	कोथाय आलो, कोथाय ओरे आलो	(१७) (२७)
म ८०	कोन् आलोते प्राणेर प्रदीप	(५१)
वी २०	गर्व करे निअि ने ओ नाम, जान अन्तर्यामी	(१११)
वी १०९	गान गावाले आमाय तुमि	(१५४)
झं ९४	गान दिये जे तोमाय खूँजि	(१३२) (१०१)
वी ७२	गावार मतो ह्य नि कोनो गान	(१२९)
म १५७	चाअि गो आमि तोमारे चाअि	(८८) (३८)
म १३७	चिर जनमेर वेदना	(७)
वी १२	छाडिस ने, धरे थाक अँटे	(१०९)
म १५४	छिन्न करे लओ हे मोरे	(८७) (६)
वी ८१	जखन आमाय बाँध' आगे पिछे	(१३५)
म ३१	जगत् जुड़े अुदार सुरे	(१५)
झं २०	जगते आनन्दयज्ञे आमार निमंत्रण	(४४)
झं १११	जड़ाये आछे बाधा, छाड़ाये जेते चाअि	(१४५) (२८)
झं ९१	जड़िये गेछे सरु मोटा	(१२८)
वी ८३	जतकाल तुअि शिशुर मतो	(१३६)
म १२३	जतवार आलो ज्वालाते चाअि	(७२)
म ५१	जदि तोमार देखा ना पाअि, प्रभु	(२४) (७९)
झं १०८	जा दियेछ आमार अे प्राण भरि	(१३९)
वी ३६	जात्री आमि ओरे	(११७)
म ४५	जानि जानि कोन् आदिकाल हते	(२१)

मार्च, १९६९
 ३३५५
 कि १९६९
 १६९

झं ४०	जीवन जखन शुकाये जाय	(५८) (39)
वी १००	जीवने जत पूजा	(१४७)
झं १०२	जीवने जा चिरदिन	(१४९)
म १८०	जेथाय तोमार लुट हतेछे भुवने	(९६)
वी ८	जेथाय थाके सवार अधम	(१०७) (10)
झं १४५	जेन श्लेष गाने मोर सब रागिणी पुरे	(१३४) (58)
म १७७	डाको डाको डाको आमारै	(९५)
म ९१	तव सिंहासनेर आसन हते	(५६) (49)
वी ५२	ताअि तोमार आनन्द आमार 'पर	(१२१) (56)
झं ५८	तारा तोमार नामे बाटेर माझै	(८१)
झं ५५	तारा दिनेर बेला असे छिल	(९०) (33)
म ९३	तुमि आमार आपन, तुमि आछ आमार काछे	(५२)
झं ३७	तुमि अवार आमाय.लहो हे नाथ, लहो	(५७)
म ४८	तुमि केमन करे गान कर जे, गुणी	(२२) (3)
झं १३२	तुमि नव नव रूपे असे प्राणे	(७)
म १४०	तुमि जखन गान गाहिते बल	(७८) (2)
म १७१	तुमि जे काज करछ, आमाय	(९३)
झं १३१	तोमाय खोंजा शेष हवे ना मोर	(१३३)
म १११	तोमार प्रेम जे बअिते पारि	(६६)
म २१	तोमार सोनार थालय साजाव आज	(१०) (83)
म १००	तोरा शुनिस नि कि शुनिस नि तार	(६२) (45)
वी ३२	दया करे अिच्छा करे आपनि छोटे हये	(११५)
झं ५२	दया दिये हवे गो मोर	(७५)
वी ११८	दिवस जदि सांग हल, ना जदि गाहे पाखि	(१५७) (24)
वी ७८	दुःस्वपन कोथा हते असे	(१३१)
झं ६९	देवता जेने दूरे रअि दाँडाये	(९२) (77)
वी २५	नदी पारेर अेअि आषाढेर	(११३)
वी ९५	नामटा जेदिन घुचाये, नाथ	(१४४)

म	८७	नामाओ नामाओ आमाय तोमार	(५३)
वी	६४	निन्दा दुःखे अपमाने	(१२६)
झं	११	निशार स्वपन छुटल रे ओधि	(३७)
झं	७	पारवि ना कि जोग दिते ओधि छन्दे रे	(३६) (70)
झं	८७	प्रभुग्रह हते आसिले जे दिन	(१२३) (85)
म	१८	प्रेमे प्राणे गाने गन्धे	(६)
झं	१४८	प्रेमेर हाते धरा देव	(१५१) (17)
म	१८३	फुलेर मतन आपनि फुटाओ गान	(९७)
म	१३१	बजे तोमार बाजे बाँशि	(७४)
म	१३	बिपदे मोरे रक्षा करो	(४) Fruit gathering Lxxix
झं	४३	विश्व जखन निद्रामगन	(६०)
म	१७४	बिश्वसाथे जोगे जेथाय विहार '	(९४)
वी	४४	भजन पूजन साधन आराधना	(११९) (11)
वी	५५	भेवेछिनु मने जा हवार तारि शेषे	(१२४) (37)
वी	२८	मरण जे दिन दिनेर शेषे	(११४) (90)
झं	८४	मानेर आसन, आरामशयन	(१२२)
झं	७३	मुख फिराये रब तोमार पाने	(९८)
झं	१	मेघेर 'परे मेघ जमेछे	(१६) (18)
झं	४६	मेनेछि, हार मेनेछि	(६३)
वी	६८	राजार मतो वेशे तुमि साजाओ जे शिशुरे	(१२७) (8)
झं	३१	रूपसागरे डुव दियेछि	(४७) (100)
झं	१४	शरते आज कोन् अतिथि	(३८)
वी	११४	शेषेर मध्ये अशेष आछे	(१५६)
वी	१०४	संसारते आर जाहारा	(१५२) (32)
म	१२८	सवा हते राखब तोमाय	(७३)
म	१३४	सभा जखन भाडबे तखन	(७६)
वी	४९	सीमार माझे, असीम, तुमि	(१२०)
झं	१२७	सुन्दर, तुमि असेछिले आज प्राते	(६७)

म ९७ से जे पाशे असे बसेछिल	(६१) (26)
झं ११५ हे मोर चित्त, पुण्य तीर्थे	(१०६)
झं १२५ हे मोर दुर्भाग देश, जादेर करेछ अपमान	(१०८)
म १८६ हे मोर देवता, भरिया अ देह प्राण	(१०१) (65)
म ७७ हेथा जे गाअिते आसा आमार	(३९) (13)
म ५८ हेरि अहरह तोमारि बिरह	(२५) (84)

भारती ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळपत्र

अनुक्रम ३९५५२ वि: तिबेथ

क्रमांक ९२३५५ नो: दि: १९८८

१६४

REFBK-0012333

स्वीट्-झेकार

कवीवर्य रविबाबूंच्या गीतांजलीचा

व आचार्य काकासाहेब कालेलकरांच्या

रसिक भाषाशैलीचा मराठी वाचकांना

परिचय 'रवींद्रमनन' व 'रवींद्रवीणा'

ह्या दोन ग्रंथांद्वारे झालाच आहे.

गीतांजलींतील प्रत्येक गीतांत व्यक्त झालेल्या

रविबाबूंच्या जीवनतत्त्वज्ञानाची आचार्य कालेलकरांनी

आपल्या सोप्या, रसिक मराठी शैलींत

मनन लिहून फोड करून दाखविली आहे.

त्याशिवाय गीतांतील ज्या ओळी विशेष आवडल्या

किंवा महत्त्वाच्या वाटल्या

त्यांच्यावर विस्तृत टीपा लिहिल्या आहेत.

रविबाबूंचे गूढ मानले जाणारे तत्त्वज्ञान

सोप्या साध्या भाषेत मराठी वाचकापर्यंत

पोंचवण्याच्या हेतूनेच

हीं पुस्तके लिहिलीं गेलीं आहेत.

प्रस्तुत पुस्तकांत मूळ बंगाली गीत,

त्यांतील भाव विशद करणारे मनन,

गीताचा स्वैर अनुवाद

व कठीण बंगाली शब्दांचे अर्थ देण्यांत आले आहेत.

बंगाली गीते बंगाली पद्धतीने वाचतां

यावीत म्हणून बंगाली उच्चारणाचे नियम

'रवींद्रमनन' ह्या पुस्तकांत दिले आहेत.

ह्या तीन पुस्तकांत मिळून निवडक ००

गीते घेण्यांत आलीं असून ह्या द्वारे रविबाबूंचीं

मूळ गीते आणि त्यांचे तत्त्वज्ञान ह्याचा प्रत्यक्ष

परिचय मराठी वाचकांना होईल.